January 1926.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 337.

गादाधरी

श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचिता।

श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या

श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता।

GÂDÂDHARÎ

A COMMENTARY ON DÎDHITI THE COMMENTARY OF TATTVA CHINTÂMANI.

By Gadádhara Bhattâchârya Chakravartin. With Text.

Edited by Nyâyâchârya Vâmâcharana Bhattâchârya
Professor Govt. Sanskrit College, Benares
and Nyâyopâdhyâya Dhundhiraj Shastri,
Professor, D. A. V. Ved Vidyalay,
BENARES.

FASCICULUS XV-१५.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.
AGENTS: PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG: GERMANY.
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

1925.

सर्वत्रैव तादृशनियममुपपादयितुं प्रकृतेपि विशिष्टपरामर्शं दर्शयति-व्यापकत्वविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नीयत्वेन वेति । व्यापकतावच्छेदकत्वविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिविशेषिताभाववत्ताज्ञानं वेत्यर्थः। व्यापकत्वसहितवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताज्ञानं हेतुरिति यथाश्रुतार्थो न साधुः-वह्नित्वव्यापकतानवच्छेदकत्वग्रहदशायामपि द्रव्यत्वादिना वह्न्यादेर्धूमादिव्यापकताग्रहाद्धूमव्यापकवह्न्यभाववानिति ज्ञानसम्भवेन धूमाद्यभावसिद्धिप्रसङ्गात्, महानसीयवह्नित्वादौ धूमादिव्यापकतानवच्छेदकत्वग्रहे धूमादिव्यापकतावच्छेदकद्रव्यत्ववन्महानसीयवह्न्यभाववान् पर्वत इत्यादिज्ञानादिव तत्र धूमाभावानुमितेरनुभवविरोधेनेष्टापत्तेरयोगात् । परामर्शोपपादनप्रकारश्च-गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमेन प्रदर्शितः, अन्यथा स्वरूपतो वह्नित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन व्यापकतावच्छेदकत्वविशिष्टत्वत्वादिना वह्नित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । न च व्यापकतावच्छेदकत्वादिकमुपलक्षणतया प्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वांशेऽवगाहमानमेव ज्ञानमनुमितिहेतुः सम्भवतीति गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेकत्वाभावेपि निस्तार इति वाच्यम् । प्रतियोगिनि तद्विशेषणे चोपलक्षणतया प्रकारभावानुपगमात् । एतन्मते च कारणतावच्छेदके वह्नित्वादेर्विषयिता न विशिष्य निवेश्यते किन्तु व्यापकतावच्छेदकत्वसहिततद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयितात्वेनैव, अतो धूमव्यापकतावच्छेदकेन्धनत्ववदभाववानित्यादिज्ञानवारणाय व्यापकतावच्छेदकत्वसहिततद्धर्मितावच्छेदकतापन्नधर्मावच्छिन्ने प्रतियोगिविषयतावच्छेदकतापर्याप्तिर्निवेश्या । यत्र व्यापकतावच्छेदकत्वधर्मितावच्छेदकतया वह्नित्वांशे पूर्वक्षणवृत्तित्वादिवैशिष्ट्यं भासते तत्रानुमितिरिष्यत एव, तत्र विशिष्टवह्नित्वादेरेव व्यापकतावच्छेदकतया भानेन वह्नित्वाद्यविशेषात् ।

(दी०) व्यापकप्रतियोगिकस्याभावस्यातिप्रसक्तत्वात् । व्यापकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य च सम्बन्धविशेषावच्छिन्नस्य सम्भवतोऽप्यसार्वत्रिकत्वात् । कारणानुगमः परं परिचिन्तनीयः । एवञ्च वह्निर्धूमव्यापको वह्न्यभाववांश्चायमिति ज्ञाना-

द्धूमव्यापकवन्ह्यभाववानयमिति ज्ञानाद्वा निर्धूमोऽयमिति धीरिति । धूमव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानयमिति ज्ञानादित्यपि कश्चित् ॥

(गा०) यथाश्रुतव्यापकाभाववत्ताज्ञानहेतुतां दूषयति व्यापकप्रतियोगिकस्येति । व्यापकत्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिविशेषितस्येत्यर्थः । अतिप्रसक्तत्वात्—अजनकविशिष्टव्यापकाभावादिज्ञानविषयत्वात् ।

ननु व्यापकत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिज्ञानहेतुतया विशिष्टव्यापकाभावज्ञानादनुमितिर्वारणीयेत्यत आह व्यापकत्वावच्छिन्नेति । धूमादिव्यापकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थः । असार्वत्रिकत्वादिति । धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणे ह्रदादावसत्त्वादित्यर्थः । तथाचाभ्रान्तानां ह्रदादौ वन्ह्यभावेन धूमाभावाद्यसिद्ध्या तादृशाभावज्ञानस्य न हेतुतासम्भव इति भावः । ननु सर्वत्र व्यापकतावच्छेदकप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसत्त्वेन व्यापकत्वावच्छिन्नाभावः प्रसिद्ध्यत्येव न कथं तस्यासार्वत्रिकत्वाभिधानमित्यत आह सम्बन्धविशेषेति । व्यापकतावच्छेदकीभूतसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्येत्यर्थः । सम्भवतोपि—गुणादौ प्रसिद्ध्यतोऽपि ।

ननु प्रथमकल्पे व्यापकतावच्छेदकधर्माणां तत्तत्त्वेन निवेशात्तदननुगमेन द्वितीयकल्पेऽपि व्यापकताघटकसम्बन्धानां विशिष्य निवेशनीयतया तदननुगमेन कारणाननुगमाद्व्यभिचार इत्यत आह कारणाननुगम इति । कारणाननुगमप्रयुक्तदोषोद्धार इत्यर्थः । चिन्तनीयः—प्रयासेन कर्त्तव्यः । तथाच कारणस्यानुगमासम्भवे विशेषधर्माणां कार्यतावच्छेदकतामुपगम्य व्यभिचारो वारणीयः । विशेषधर्मश्च जातिविशेषरूपः तत्तत्कारणानन्तर्यरूपो वेति भावः । प्रथमकल्पानुसारेण जनकज्ञानाकारं दर्शयति वह्निर्धूमव्यापक इति । इति ज्ञानात्—इत्याकारकात् समूहालम्बनात् ज्ञानद्वयाच्चेत्यर्थः । द्वितीयकल्पानुसारेणाह धूमव्यापकेति । धूमव्यापकतावच्छेदकवह्नित्ववदभाववानित्यादिज्ञानादित्यर्थः । निर्धूमोयमिति । यद्यपि निर्धूमोऽयमिति बुद्धेः धूमाभावविशिष्टबुद्धितयाऽप्रसिद्धसाध्यक-

परामर्शान्न तादृशानुमितिः प्रथमं सम्भवति । तथापि अत्र धूमाभाव इति साध्यविशेष्यकानुमित्यनन्तरोत्पन्नानुमितेरेवाकारप्रदर्शनपरमिदम्, आनुभविकसाध्यविशेषणकानुमित्यनुरोधेनैव साध्यविशेष्यकानुमितिरुपेयते न त्वनुभवसिद्धा सेति न तदाकारप्रदर्शनम् ।

अथवा विशिष्टविशेषणकेऽपि विशिष्टप्रतियोगिकविलक्षणवैशिष्ट्यानवगाहिज्ञाने न विशिष्टविशेषणज्ञानापेक्षा ज्ञानत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरं जानामीत्याकारकज्ञानत्वादिविशिष्टप्रकारकानुव्यवसायं स्वीकृतवतो मणिकारस्याप्यनुमतमिदम् । काञ्चनमयत्वादिविशिष्टवह्नेः प्रागप्रतीत्या उपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टवह्निप्रकारकानुमित्यसम्भवकथनं च तस्य विशिष्टविशेषणकज्ञानमात्र एव विशिष्टविशेषणज्ञानं हेतुरिति प्राचीनमतानुसारेण । अत एव तत्र दीधितिकृता विशिष्टप्रसिद्धिमन्तरेणापि विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन विशिष्टप्रकारकानुमितेः सम्भवो दर्शितः । तथाच धूमव्यापकवह्न्यभाववानित्यादिज्ञानाद्धूमाभावविशिष्टविषयकज्ञानमन्तरेणापि धूमाभाववानयमिति ज्ञानं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या सम्भवति अभावत्वादिसामान्यलक्षणया अभावत्वादिना कदाचिद्धूमाभावस्य ज्ञानात्तन्मूलकतत्स्मरणेन विशेषणज्ञानघटिततत्सामग्रीसम्भवात्, अनुमितिसाधारण्यात्स्वरूपतस्तदविशेषणकतद्विशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानहेतुताया अप्रामाणिकत्वाच्च । तथाच तन्मतानुसारेणैव निर्धूमोऽयमित्याकारप्रदर्शनम् ।

वह्नित्वेन्धनत्वद्रव्यत्वादिनानाधर्मावच्छिन्नाभावानामुपलक्षणीभूतव्यापकतावच्छेदकत्वेन भासमानं यद्वह्नित्वेन्धनत्वादि तत्पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वरूपानुगतधर्मप्रकारेण ज्ञानं व्याप्याभावानुमितौ हेतुः, प्रतियोगितासंसर्गक एव ज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकादावुपलक्षणधर्मभावानुपगमात्, अतो जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो भूतल इति वाक्यं प्रमाणं अप्रमाणं तु जातिमान्नास्तीत्याद्येवेत्युपपद्यत इति ब्रुवतां मतमाह धूमव्यापकेति ।

अत्रेदमस्वरसबीजम्-गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकताया व्यवस्थापितत्वान्निरुक्तरूपेण धूमव्यापकतावच्छेदकवह्नित्ववदभाववानित्यादिप्रतियोगितासंसर्गकज्ञानकारणत्वमेवोचितं, न तूक्तप्रतियोगिताप्रकारकज्ञानहेतुत्वं तद्धेतुतावच्छेदकगर्भे प्रतियोगितावच्छेदकता-

पर्याप्त्यवगाहित्वानिवेशेन गौरवात्, अन्यथा महानसीयवह्नित्वाव-च्छिन्नाभावस्यापि धूमव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वघटितधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकतया व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन ता-दृशाभावविषयकज्ञानादभ्रान्तस्य पर्वतादौ निर्धूमत्वसिद्धिप्रसङ्गात्। प्रतियोगितासंसर्गकज्ञानहेतुतामते व्यापकतावच्छेदकत्वतद्धर्मिता-वच्छेदकतापन्नधर्मोभयावच्छिन्ने प्रतियोगिनिष्ठप्रकारतावच्छेदकता-याः स्वरूपतः पर्याप्तिनिवेशेनैव प्रतियोगितावच्छेदकगर्भे प्रतियो-गितावच्छेदकप्रविष्टस्य वैशिष्ट्यादेरधिकस्य विशिष्टाभावादिबुद्धौ भानेन प्रतियोगिविषयतावच्छेदकतायाः उक्तोभयधर्मविशिष्टेऽपर्या-प्तत्वादनतिप्रसङ्गेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहित्वानि-वेशात्।

यत्तु महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभावस्यापि धूमादिव्यापकता-वच्छेदकपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं दुरुपह्नवं—तत्प्रतियोगि-तावच्छेदकप्रविष्टयोर्वह्नित्वमहानसीयवह्निभिन्नत्वयोरेव धूमव्यापक-तावच्छेदकत्वात्, तथा चोक्तरूपेण महानसादौ तादृशाभावज्ञाना-न्निर्धूमत्वसिद्धिप्रसङ्गः तद्वारणाय धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियो-गितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणप्रकारकज्ञानभिन्नं यत्प्रकारकज्ञानं तत्त्वमेव व्यापकतावच्छेदकत्वं तदाश्रयपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदक-ताकत्वप्रकारेणाभावज्ञानमेव हेतुरुपेयते। तादृशव्यापकतावच्छेदक-त्वं च यत्त्वतत्त्वगर्भतया न विशिष्टैकार्थरूपमिति न विशिष्टपरामर्श-सम्भव इत्यस्वरसबीजम्।

तदसत्—एवं सति व्यापकत्वविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नविषयक-ज्ञानस्यापि विशिष्टपरामर्शत्वासम्भवात्, एवमन्वयिस्थले विशिष्ट-परामर्शनिर्वाहो न स्यात्—तत्रापि धूमादिहेतुना महानसीयवह्निभिन्न-वह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्य महानसादौ सिद्धिवारणाय निरुक्तयत्त्वघटित-व्यापकतावच्छेदकत्वप्रकारकसाध्यतावच्छेदकज्ञानस्यैवानुमितिहेतु-ताया उपगन्तव्यत्वात्। यदि च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणापर्याप्तधर्मपर्याप्त्यधिकरणत्वमेव व्या-पकतावच्छेदकत्वं मिलितयोर्महानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वयोस्तादृ-शप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्याधिकरणयोरपर्याप्तो यो धर्मस्तत्प-र्याप्त्यधिकरणतायास्तादृशयोरसत्त्वात् तादृशयोस्तदवगाहिज्ञानं भ्रम

एवेत्यभ्रान्तस्य महानसादौ तादृशसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसिद्धि-प्रसङ्गो यन्वतरवाघटितोक्तव्यापकत्वावगाहिविशिष्टपरामर्शहेतुतयापि शक्यवारण इत्युच्यते । तदा व्याप्याभावानुमितौ निरुक्तव्यापकतावच्छेदकताश्रयपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वेनाभावावगाहिनो विशिष्टपरामर्शस्य हेतुतोपगमेन महानसीयवह्निभिन्नवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावसिद्धिर्वारयितुं शक्यत इति ।

(चि०) अथैवं न साऽनुमितिः क्लृप्तहेतुलिङ्ग-परामर्शाभावात् , अन्यथाऽननुगम इति चेन्न । अनुमितिमात्रे व्याप्तिज्ञानस्य प्रयोजकत्वात् । न चैवमतिप्रसङ्गः, अनुमितिसामान्यसामग्र्यां सत्यामप्यनुमितिविरहादनुमित्यनुत्पत्तेः, विशेषसामग्रीसापेक्षाया एव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात् ।

(दी०) व्याप्तिज्ञानस्येति । अत्र व्याप्तिपदेनान्वयव्यतिरेकव्यापकताग्रहानियतविषयताकोऽर्थोऽभिमतः । पक्षस्य पक्षतावच्छेदकस्य वा ज्ञानमनुमितिमात्रे हेतुरित्यपि वदन्ति ।

(गा०) नन्वन्वयव्यतिरेकव्यापकतासाधारणव्यापकताकत्वस्यानुगतस्य दुर्वचतयाऽनुमितिसामान्ये व्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वाभिधानं न सङ्गच्छते इत्याशङ्क्याह अत्रेति । अन्वयेति । अन्वयव्यापकत्वे व्यतिरेकव्यापकत्वे च भासमानेऽवश्यं भासते योऽर्थोऽभावत्वादिः स विवक्षित इत्यर्थः । अन्वयव्याप्तिज्ञानेऽवश्यंभासमानस्य साध्यतावच्छेदकस्याप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकपरामर्शासङ्ग्राहकतया व्यतिरेकव्यापकत्वोपादानम् , साध्याभावव्यापकतात्मकप्रतियोगित्वाभावस्य व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेऽवश्यं भानेऽपि तद्विषयकत्वस्यान्वयव्याप्तिज्ञानासंग्राहकतयाऽन्वयव्याप्तेरुपादानम् ।

वस्तुतस्तु अभावत्वादिविषयकत्वं उभयव्याप्तिज्ञानानुगमकमित्येतत्स्फोरणाय उभयव्यापकताघटकत्वेन तादृशपदार्थोपादानम् ।

मतान्तरमाह पक्षस्येति । स्वविशेष्यस्येत्यर्थः । स्वं फलीभूता-

नुमितिः। समानविशेष्यकत्वस्यातन्त्रत्वेऽनुमितिपूर्वं तद्विशेष्यज्ञाना-
नियमात् पक्षतावच्छेदकस्येति । स्वविशेष्यतावच्छेदकधर्मस्येत्य-
र्थः। अनवच्छिन्नप्रकारताश्रयस्येति परमार्थः।

अत्र चास्वरसः स्वपदार्थान्तर्भावे तदननुगमात्। तदनन्तर्भावे
च पक्षादिविषयकत्वस्याव्यावर्त्तकत्वात् वस्तुमात्रस्यैव पक्षत्वात्।

(चिं०) अन्वयिव्यतिरेकिविशेषद्वयसामग्री च
नास्त्येव।

(दी०) अन्वयीति । अन्वयिनि ताद्रूप्येण वह्नित्वादिना,
व्यतिरेकिणि तु इतरप्रतियोगिकत्वेन वह्न्यभावादिनिषेधतया
सिद्धिरित्यनुभवसिद्धः कार्यगतो विशेषः कारणविशेषजन्यताव-
च्छेदकम् । अत एव तत्र तत्र सर्वत्र व्यतिरेकिणि तस्मान्न तथे-
त्येव निगमनशरीरम् ।

अन्वयिना वह्न्यभावेन धूमाभावसिद्धौ धूमाभावत्वं प्रकारः
व्यतिरेकिणि तु तत्सिद्धौ प्रत्यक्ष इव प्रतियोगितया धूमः प्रकार
इति वदन्ति ।

इत्थं च ह्रदो धूमाभाववान्न वा पर्वतो वह्निमान्न वेत्यादिजि-
ज्ञासायां विप्रतिपत्त्यावुद्देश्यायाः साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्य-
वत्त्वप्रतीतेरनुपयोगिनो व्यतिरेक्युदाहरणादेः कथमवतार इति-
विभावनीयम् ॥

केचित्तु अन्वयव्याप्तिज्ञानानन्तरत्वादिकमेवानन्यगतिकत-
या जन्यतावच्छेदकमित्याहुः ।

अन्यतरत्वेन तादृशपरामर्शयोः कारणत्वमित्यपि कश्चित् ।

इति केवलव्यतिरेकिदीधितिः ॥

(गा०) पक्षतावच्छेदकत्वाच्च विशेषसामग्रीरूपयोरन्वयव्य-
तिरेकव्याप्तिज्ञानयोः परस्परव्यभिचारः कार्यवैचित्र्यादेव निरसनी-
यः। अनुमित्योर्वैचित्र्यं न जातिविशेषाभ्यामन्वयव्यतिरेकपरामर्शद्व-

यजन्यानुमितौ संकरेण तत्तत्परामर्शजन्यतावच्छेदकतया जातिद्वयक-
कल्पनासम्भवात्, अतस्तादृशानुमित्योर्विधेयाविषयतावैलक्षण्येन वै-
चित्र्यमुपपादयति अन्वयिनीत्यादिना । तादृूप्येण वह्नित्वादिना सिद्धि-
रित्यग्रिमेणान्वयः । व्यतिरेकिणि त्वितरप्रतियोगिकत्वेनेति । इतरभेद-
साध्यकेऽनुयोगितासम्बन्धेनेतरप्रकारेणेत्यर्थः । न च तेन सम्बन्धेनेत-
रावच्छिन्नस्य हेतुव्यापकताज्ञानादपि तादृशरूपेणानुमित्युत्पत्त्या तत्र
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानव्यभिचार इति वाच्यम् । तादृशहेतुव्यापकता-
ज्ञानादनुयोगितयेतरविशिष्टस्य वैशिष्ट्यभानाद्व्यतिरेकिपरामर्शात्सा-
ध्यप्रसिद्ध्यनन्तरं केवलं विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्यैवेतराविशेषि-
तभेदानुमितेः, साध्याप्रसिद्धिदशायां चेतरप्रकारेण भेदविशेष्यकप-
क्षप्रकारकानुमितेरुपगमेन वैलक्षण्यात् । न चेतरव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगिमत्ताज्ञानजन्येतरभेदानुमितेरन्वयिहेतुकानुमितित उक्तरी-
त्या वैलक्षण्योपपादनेऽपि इतरभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
मान्पक्ष इति ज्ञानजन्येतरभेदत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन्या अनुमि-
तेरितरभेदत्वावच्छिन्नव्यापकताज्ञानजन्यानुमितितो वैलक्षण्यं दुर्व-
चमिति वाच्यम् । तत्रानुपदवक्ष्यमाणरीत्या व्याप्यतावच्छेदकतया
गृहीतेतरभेदाभावत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैवानुमित्युपगमात् । वह्न्या-
दिभावसाध्यकव्यतिरेकिलिङ्गकानुमितेर्वैलक्षण्यमाह वह्न्यभावादी-
त्यादिना । वह्न्यभावादिनिषेधतया—वह्न्यभावाद्यभावत्वेनेत्यर्थः । ते-
न रूपेण व्यापकताज्ञानजन्यानुमितेस्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपतया
व्यतिरेकिणि च तद्रूपेणानुमितेस्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहितया
विशेषो बोध्यः ।

इति श्रीमद्गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितानुमानगादाधर्यां
केवलव्यतिरेकिप्रकरणम् ॥

(चि०) ननु पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादिति व्यतिरेकिणि साध्यमसिद्धं, तथाच न व्यतिरेकिनिरूपणं न वा पक्षत्वं न वा लिङ्गजन्यसाध्यविशिष्टतज्ज्ञानं-तेषां साध्यज्ञानजन्यत्वात् । अथ साध्यं प्रसिद्धं, तदा यत्र प्रसिद्धं तत्र हेतोरवगमेऽन्वयित्वं, अनवगमे असाधारण्यम् । किञ्च इतरभेदो न स्वरूपं अधिकरणप्रतियोगिनोः पृथिवीजलाद्योरनुमानात् प्रागेव सिद्धेः । नापि वैधर्म्यं जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिमत्त्वं, तद्धि पृथिवीत्वादिकं तच्च सिद्धमेव । न च जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वं न सिद्धमिति वाच्यम् । जलादौ पृथिवीत्वात्यन्ताभावग्रहदशायां पृथिवीत्वेऽपि तत्प्रतियोगित्वग्रहात् । अन्योन्याभावस्तु भेदो यद्यपि साध्यं सम्भवति-वैधर्म्यज्ञानसाध्यत्वादन्योन्याभावग्रहस्य, तथापि जलादिप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य प्रसिद्धिः । न च जलादिप्रत्येकान्योन्याभावः साध्यः, असाधारण्यप्रसङ्गात् ।

बटुकनाथशास्त्रिकृतं व्यतिरेकिविवेचनम् ।

यत्कृपालेशतो मूको जायते वाग्विदांवरः ।
तं नत्वा श्रीगुरुं कुर्वे व्यतिरेकिविवेचनम् ॥

नन्विति । यद्यपीतराप्रतियोगिकभेदाभावे साध्ये विशेष्यवति विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावपर्यवसायित्वेनेतरप्रतियोगिकभेदानुमितिर्विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेनापि विशिष्टवैशिष्ट्यनिर्वाहेण साध्यविशिष्टज्ञानस्य पक्षताघटकसंदेहस्य च संभवात् व्यतिरिकिनिरूपणस्य च यादितराप्रतियोगिकभेदावच्छिन्नं तन्न पृथिवीत्वावच्छि-

न्नमित्याकारकस्य सम्भवात् इतराप्रतियोगिकभेदावच्छिन्नयोर्जला-
दिघटयोः पृथिवीत्वानवच्छिन्नत्वात् एकत्र तस्यावृत्तेरन्यत्र वृत्ता-
वप्यसमाप्तेः, तादृशावच्छिन्नत्वस्य च हेतुत्वात् । तथापि विशिष्टा-
भावप्रकारिकैव धीः स्यात्, न त्वितरभेदप्रकारिका । विशिष्टाभाव-
स्य विशेषणाद्यभावरूपत्वेऽपि विशिष्टाभावत्वप्रकारिका धीः
स्यात् । भावे वा इतराप्रतियोगिकाभावत्वं प्रकारः स्यात्, न त्वित-
रप्रतियोगिकत्वमतश्चेदृशप्रतीतिरीदृशसाध्यप्रसिद्धावेवेति अवसे-
यम् । अन्वयित्वमिति । तथाच अन्वयसहचारज्ञानादेव तत्र निर्वा-
हे गुरुतरव्यतिरेकसहचारज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने किं प्रयोज-
नमिति भावः । नन्वनवगमे कथमसाधारण्यं ? किन्तु तद्ग्रह एवे-
त्याशंकायामाह किञ्चेति । नन्वन्योन्याभावरूपो भेदः साध्य इत्यत
आह अन्योन्याभावस्त्विति । असाधारण्येति । जलभेदवत्तया नि-
श्चिते वाय्वादौ पृथिवीत्वस्यासत्त्वादिति भावः ।

(चि०)अथ पृथिवी तेजोभिन्ना न वेति संशयेन ते-
जोभिन्नत्वेऽवगते पृथिवी तेजोभिन्ना सती जला-
दिद्वादशभिन्ना न वेति संशये तेजोभिन्नत्वे सति
जलादिद्वादशभिन्नत्वं प्रसिद्धं तदेव साध्यम्, एक-
विशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरबुद्धेरेव विशिष्टवैशि-
ष्ट्यज्ञानात्, एवञ्च संशयप्रसिद्धं साध्यमादाय व्य-
तिरेकादिनिरूपणम् । यद्वा पृथिवी जलादिभिन्ना न वे-
ति प्रत्येकं त्रयोदशसंशयविषयाणां त्रयोदशान्यो-
न्याभावानां समुदायः पृथिव्यामवगतो व्यतिरेका-
दिनिरूपकः । न चैवं पृथिव्यामेव साध्यप्रसिद्धेर्व्यति-
रेकिवैयर्थ्यम्, साध्यनिश्चयार्थं व्यतिरेकिप्रवृत्तेः । न चा-
साधारण्यम्, समुदितान्योन्याभावानां साध्यत्वे
सपक्षाभावादिति चेन्न ।

साध्यनिश्चये हि साध्यव्यतिरेकानिश्चयो भवत्येव

साध्यसन्देहे तद्व्यतिरेकसंशयस्य वज्रलेपत्वात्, तथा च संशयरूपा साध्यसिद्धिरिति शिष्यबन्धनम्। एतेन पृथिवी जलादिभ्यो भिन्नेति विप्रतिपत्तिरूपवादिवाक्यादाकाङ्क्षादिमतोऽपूर्वार्थप्रतिपादकत्वात् साध्यप्रसिद्धिरिति परास्तम्। वाक्यादेव पृथिव्यां साध्यसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यात्। न च तद्बुद्धौ वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यसंशयात् निश्चयेऽपि संशय इति तन्निश्चयार्थं व्यतिरेकीति वाच्यम्। तर्हि संशयप्रसिद्धं साध्यं, तस्य च न व्यतिरेकनिश्चायकत्वमित्युक्तत्वात्, स्वार्थानुमाने तदभावाच्च।

(वि०)ननु तेजोभेदविशिष्टं जलादिभिन्नत्वमुक्तसंशये न कथं प्रसिद्धं तेजोभिन्नत्वस्य जलादिद्वादशभिन्नत्वस्य च पृथग्भूतस्योक्तसंशयेनावगाहनेपि विशिष्टस्य पूर्वमप्रसिद्धेरत आह एकेति।

यद्वेति। पूर्वमेकसंशयविषये संशयान्तरोत्पत्तिरित्युक्तम्, अधुना समूहालंबनवदेकदैव संशये तावद्भेदाः कोटय इति भेदः। साध्यनिश्चयार्थमिति। उक्तसाध्यप्रसिद्धेः संशयरूपत्वादिति भावः। असाधारण्यमिति। अनुमितिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवतः सपक्षत्वेन विवक्षितत्वान्नायमसाधारण इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। साध्यनिश्चय इति। यद्यपि यत्र संदेहः तत्र व्यतिरेकसंदेह उपपद्यते, न ह्यन्यत्र संदेहेनान्यत्र तत्संदेहः अनुच्छेद्यतापत्तेः, तथाच पक्षे संशयेऽप्यन्यत्रास्तु व्यतिरेकनिरूपणम्, तथापि निश्चायकाभावेन संशयस्य वज्रलेपत्वमुक्तम्। न च तदभावः, क्वचिदपि निश्चयाभावेन निश्चायकाप्रसिद्ध्या तद्गर्भयोग्यानुपलंभाभावात्। न च यावदुपलम्भकगर्भा माऽस्तु प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वगर्भास्त्विति वाच्यम्। तत्रापि प्रतियोगिसत्त्वप्रसंजितोपलम्भप्रतियोगिकत्वमित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। न च निश्चयाप्रसिद्ध्या निश्चयापादनं भवतीति। योग्यानुपलब्ध्यभावस्याकर एव स्फुटत्वात्। न च जलं जलादित्रयोदशान्योन्याभावसमुदायाभाववत् तदेकदेशाभाववत्त्वादिति सामान्यतो दृष्टानुमानात्तन्निश्चय इति वाच्यम्। यत्तदुभ्यामनुगतधर्मस्य व्या-

प्यतावच्छेदकस्याभावे तादृशसामान्यतोदृष्टस्य दुष्टत्वात्। अन्यथा यद्वैधर्म्यवत्तद्भिन्नमिति सामान्यतो दृष्टादर्थसिद्धेः सर्वत्र व्यतिरेकिविलयापत्त्योक्तसमर्थनस्याप्यनौचित्यात् ,प्राक् नास्तितानुमानमपि तद्वत्तयाऽस्मर्यमाणत्वे सति स्मर्यमाणत्वहेतोरन्वयाप्रतीतौ व्यतिरेक्येव तदुभयानवतारे प्राक्नास्तीतिबुद्धेरसिद्धेः। किञ्चोक्तसंशयप्रसिद्धस्यासदर्थस्यापि सिद्धिप्रसंगः। न च यद्व्यतिरेकेऽनिष्टप्रसङ्गः संशयोपस्थितस्यापि तस्यैव हेतौ व्याप्तिग्रहः, संशयोपस्थितस्य व्याप्त्यग्रहेण तन्मूलकानिष्टप्रसंजनाभवान्। यत्तु अनुव्यवसायोपनयेन निश्चयरूपाप्रसिद्धिरिति। तन्न। यादृशो निश्चयो व्याप्तिग्राहको अनुव्यसायस्य तथात्वाभावादिति अलं विस्तरेण ॥

(केवलव्यतिरेकिसिद्धान्तः)

(चि०)उच्यते-घटादावेवेतरसकलभेदस्य प्रत्यक्षतः प्रसिद्धिः घटो न जलादिरिति प्रतीतेः। नन्वयमन्योन्याभावो न प्रत्यक्षः अतीन्द्रियप्रतियोगिकाभावत्वात् परमाणुसंसर्गाभाववत् योग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वात् नयनोन्मीलनानन्तरं स्तम्भः पिशाचो न भवतीति–प्रतीतेर्बाधकबलेन वायुर्वातीतिवल्लिङ्गग्रहोपक्षीणत्वादितिचेत्। न। यो ह्यनुपलम्भोऽधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वविरोधी सोऽभावं ग्राहयति न तु योग्यानुपलब्धिमात्रम्, अन्यथा वायौ रूपाभावप्रतीतिवत् जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहप्रसङ्गात्। अधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वञ्च तर्कितं–यदि हि स्तम्भः पिशाचः स्यात् स्तम्भवदुपलभ्येत न पिशाचानुपलम्भः स्यात्। न च पृथिवीजलाद्भिद्यते जलावृत्तिधर्मवत्त्वात् तेजोवत्, एवमन्येभ्योपि भेदसिद्धौ द्वादशभिन्नेति विशेषणं दत्वा समवायभेदसाधनादन्वयिन एव

पृथिव्यां त्रयोदशभेदासिद्धिरिति किं व्यतिरेकिणेति वाच्यम् । जलादिभिन्ना सती समवायिभिन्नेति बुद्धावपि त्रयोदशभिन्नेति बुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात् । न च घटस्यापि पक्षत्वादंशतः सिद्धसाधनम्, सर्वा पृथिवीतरभिन्नेत्युद्देश्यप्रतीतेरभावात्, पक्षतावच्छेदकनानात्वे हि तत्, अत एवानित्ये वाङ्मनसे इत्यत्रानित्या वागिति बुद्धेरुद्देश्याया: सिद्धत्वादंशतः सिद्धसाधनम्, अन्यथानुमानमात्रोच्छेदात् पक्षस्य सिद्धस्यैव साध्यत्वात् । न च घटः कथं पक्षः साध्यनिश्चयेन संशयसिषाधयिषयोरभावादिति वाच्यम् । सर्वा पृथिवी इतराभिन्ना न वेति संशयस्य तत्प्रकारकसिषाधयिषायाश्च सामान्यतो घटविषयत्वात् घटत्वेन विशेषदर्शनं सिद्धिर्वा, अतस्तेन रूपेण संशयसिषाधयिषे न स्तः, पृथिवीत्वेन ते भवत एव धूमवान् वह्निमानिति धूमवत्त्वेन वह्निनिश्चयेपि पर्वते वह्निसंशयवत् ।

(वि०)अयोग्यधर्मानवच्छिन्नयोग्यमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकत्वमभावप्रत्यक्षे तन्त्रमित्याशयेनाशङ्कते नन्विति । योग्यानुपलब्धेरिति । प्रतियोगिनो योग्यस्यानुपलब्धेरित्यर्थः । तथाचाधिकरणेषु मध्ये निरुक्तनिश्चयाभावविशिष्टो यो देशः प्रतियोगिमत्त्वविरोधी–प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसंसर्गकाधिकरणत्वसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्तया आपादितसाक्षात्कारकः स देशोऽभावं ग्राहयति अतीन्द्रियप्रतियोगिकस्याप्यभावस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वात् इत्यर्थः । नत्विति । तुशब्दः तत इत्यर्थे । नातो निरुक्तयोग्यतासहितैव निरुक्तानुपलब्धिरभावलौकिकप्रत्यक्षे कारणं व्यतिरेकव्यभिचारादित्यर्थः । अन्यथा–योग्यप्रतियोग्यनुपलब्धिरूपयोग्यतायाः अभावलौकिकप्रत्यक्षहेतुत्वे । प्रसङ्गादिति । उक्तयोग्यताया-

स्तत्र सत्त्वादिति भावः ।

ननु अत्यन्ताभावादिग्रहे अधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वमप्रसिद्धम्, तथाच कथं तद्विरुद्धगर्भानुपलब्धिः प्रसिद्धेत्यत आह अधिकरण इति । तर्कितं-प्रसञ्जकीकृतम् । तथाचाधिकरणे यत्र प्रतियोगिसत्त्वेनापादकेन प्रतियोग्युपलम्भ आपाद्यते तत्र तदभावः प्रत्यक्षः, तेन योग्यप्रतियोगिको योग्याधिकरणको वाऽन्योन्याभावः संसर्गाभावो वा यत्रैव यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वेनापादितेन तथोपलम्भ आपाद्यते तत्र तथाऽनुपलंभस्तदवच्छिन्नाभावं गमयति वायौ रूपाभाववत् रूपवदन्योन्याभावस्य घटे मनोन्योन्याभाववत् मनस्त्वात्यन्ताभावस्यापि तुल्यवदाभासमानत्वात् प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जितप्रतियोगिकोपलम्भाभावविषयत्वेनैवाभावस्य योग्यत्वात् । न तु योग्यप्रतियोगिकत्वेन संसर्गाभावे योग्याधिकरणत्वेनान्योन्याभावे योग्यता गौरवात् उक्ततुल्यानुभवव्याघाताच्चेति तात्पर्यम् । यदि हीति । स्तम्भः पिशाचः स्यात्-चक्षुःसंयुक्तः कश्चित् पिशाचः स्तम्भः स्यात् । उपलभ्येतेति । सोपि पिशाचः पिशाचस्तम्भान्तरवच्चाक्षुषः स्यादित्यर्थः । स्तम्भत्वस्य महत्त्वोद्भतरूपवत्त्वनियतत्वादिति भावः । न पिशाचानुपलम्भः स्यात्-न सर्वः पिशाचो लौकिकसाक्षात्काराविषयः स्यादिति यावत् । तथाच स्तम्भत्वं न पिशाचवृत्तीति नियमोऽनिर्बाध एवेति भावः ॥ जलादिभिन्ना सतीति । विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबुद्धौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेष्यतावच्छेदकस्य विधेये प्रकारत्वादित्याशयः । व्यतिरेकिसाध्यत्वादिति । यद्यपि जलावृत्तिधर्मवत्त्वादिभ्यो युगपत्समूहालम्बनरीत्या अन्वयिभ्यो तथाऽनुमितिः सम्भवत्येव, तथापि एकहेतुकयावद्भेदसाध्यकानुमितिर्न व्यतिरेकिणं विनेति द्रष्टव्यम् ॥ घटस्यापीति । प्रयोगे दोषोऽयम्-यत्सिद्धांशस्यापि पक्षत्वेनोपादानादंशतः सिद्धसाधनमर्थान्तरमिति यावदनाकांक्षिताभिधानात् अन्यथाऽसङ्गतेः । स्वार्थानुमितौ हि घटस्यापि पक्षत्वमित्येवासङ्गतं निश्चितस्यापि पक्षत्वेऽनुमित्युत्पत्तेः, अपक्षत्वे उदासीन इव सिद्धसाधनानवकाशात्-इति ॥ इतरेति । साध्यनिश्चयस्य न साक्षादनुमितिविरोधित्वं किन्तु पक्षताविघटनद्वारा । सा चेदस्ति किमनेन । न च सा नास्ति सिषाधयिषाविरहसहकृता यादृशी सिद्धिस्तदभावस्तत्सिद्धौ पक्ष-

तेति सामान्यतत्सिद्धौ तत्सत्त्वादिति भावः। अन्यथेति। यद्यनुमितिविषयैकदेशसिध्या सिद्धसाधनन्तदेत्यर्थः। सिद्धस्यैव–सहचारघटकतया निश्चितस्यैव, साध्यत्वात्–तादृशानुमितौ विधेयत्वात्। न च घट इति। एतच्च यथाश्रुतस्य संदिग्धसाध्यवत्त्वस्य सिषाधयिषितसाध्यवत्त्वस्य च पक्षत्वमभिप्रेत्य बोध्यम्।

ननु घटे विशेषदर्शनासिद्धिसत्त्वेन कथं संशयसिषाधयिषयोस्तद्विषयत्वं ज्ञानादेः स्वरूपसत एव स्वविषयकेच्छाविरोधित्वादित्यत आह घटत्वेनेति। धूमवान् वह्निमानिति। यद्यप्येवं सामान्यतो निश्चिते विशेषतः संशय उपपादितः इह तु विशेषतो निश्चये सामान्यतः संशयः, स च दुरुपपादः इदंपर्वतत्वेन वह्निनिश्चये पर्वतत्वेन तत्संशयादर्शनात्, तथापि भिन्नप्रकारकनिश्चयस्यापि यत्संशयप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, तत्र किमवच्छेदकं? न तावत्समानविषयत्वं तत्रातिप्रसंगं प्रतिपादयति–धूमवानित्यादि। न तु दृष्टान्तार्थं येनोक्तवैषम्यमाद्रियेत। अन्यच्च समानप्रकारकत्वमपहाय न। अत एवेदंपर्वतत्वेनापि वह्निनिश्चयेऽग्निसंशयः पर्वते भवत्येव। यदि च नास्ति तदा तदर्थं समानप्रकारकनिश्चयत्वं विशेषप्रकारकनिश्चयत्वं चोभयं प्रतिबन्धकतावच्छेदकं कल्प्यमिति गौरवम्, समानप्रकारकतामात्रं च लघिवति तदेव कल्प्यते नान्यदिति भावः॥

(चि०)यद्वा सर्वत्वेन रूपेण न पक्षता सर्वत्राविप्रतिपत्तेः–घटाद्येकदेशे इतरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तथाचैकदेशे विप्रतिपत्तौ सामान्ये इतरभेदसाधने अर्थान्तरम्, किन्तु सामान्येन पृथिवीत्वेन यावदेव विप्रतिपत्तिविषयस्तावतामेव पक्षता विशेष्याननुगमात्। तर्हि पृथिवी इतरभिन्ना पृथिवीत्वाद्घटवदित्यन्वयिनैवेतरभेदस्य सिद्धत्वात् किं व्यतिरेकिणा, घटसाधारणपक्षत्वेप्यभेदानुमानवत् पक्षस्यापि दृष्टान्तत्वाविरोधात्, पक्षान्यत्वं हि तत्रातन्त्रं किन्तु साध्यवत्तया निश्चितत्वं प्रयोजकम्। न च पृथिवीत्वाग्रहे पूर्वं गृहीतं यत्र

साध्यं पश्चात् स्मर्यते तत्र हेतुसाध्यसामानाधिकरण्याग्रहाद्व्यतिरेकग्यवतार इति वाच्यम् । हेतोरेव पक्षतावच्छेदकत्वेन घटे पृथिवीत्वग्रहदशायामितरभेदसामानाधिकरण्यग्रहावश्यम्भावादिति चेत् । सत्यम्, अन्वयितुल्यतया व्यतिरेकिणोऽपि सामर्थ्यादन्वयाप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेकग्रुपन्यासस्यापर्यनुयोज्यत्वात्, तदुक्तम्—'आस्तां तावदयं सुहृदुपदेशः केवलव्यतिरेकिलक्षणं तावन्निर्व्यूढम् ।

(वि०)ननु यदवच्छेदेन यत्र यत्कोटिनिश्चयस्तदवच्छिन्नत्वज्ञानं तत्कोटिकसंशयविरोधि,न तु तत्प्रकारकतत्कोटिकसंशयविरोधि—गौरवात् । अत एव धूमत्वेन व्याप्तिनिश्चये धूमत्वेनोपस्थितायां धूमव्यक्तौ विशेषतोपि न व्याप्तिसंशयः, अन्यथा विशेषप्रकारकसंशयापत्तेः । धूमवत्त्वेन वह्निनिश्चयेऽपि पर्वते तावदेव वह्निसंशयो यावन्न धूमवत्त्वेनोपस्थितिः । तदिह घटत्वेनेतरभेदनिश्चयदशायां पृथिवीत्वेनापि नेतरभेदसंशय इत्यस्वरसादाह यद्वेति । पृथिवीत्वेन—घटादिभिन्नपृथिवीत्वेन । शङ्कते तर्हीत्यादिना चेत् इत्यन्तेन । अभेदानुमानवत्—अयं घटः तद्घटाभिन्नः तद्घटवृत्तिविलक्षणसंस्थानवत्त्वादित्यादिस्थैर्यसाधकाभेदानुमानवत । साध्यवत्तया निश्चितत्वं—साध्यवत्त्वनिश्चयावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । अन्यथा पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्यापि दृष्टान्तत्वापातात् अभेदानुमानेपि भिन्नभिन्नावच्छेदेन पक्षदृष्टान्तत्वव्यवस्थितेरिति भावः ।न चेति । यत्र स्थले पूर्वं गृहीतं साध्यमुद्बोधकवशात् पृथिवीत्वाग्रहे पश्चात् स्मर्यते इत्यर्थः । अन्वयेति । ननु व्यभिचाराज्ञाने साध्यसाधनोभयसहचारग्रहेऽन्वयव्याप्तिग्रहावश्यकत्वेन कथमन्वयाप्रतिसन्धानमिति चेन्न, तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिपदार्थानुपस्थित्याऽन्वयाप्रतिसन्धानसम्भवात् । अपर्यनुयोज्यत्वादिति । अन्वयोपन्यासदशायां अधिकेन निग्रहात् पर्यनुयोगः स्यादिति भावः ॥ निर्व्यूढमिति । अन्वयाप्रतिसन्धानकाले

व्यतिरेकिव्याप्तिज्ञानादनुमितेरनुभवसिद्धतया तस्यापि हेतुत्वं निर्बाधमेवेति भावः ॥

(चि०)अथ वा जलादीनां त्रयोदशान्योन्याभावाः त्रयोदशसु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यन्ते,अत एवाकाशे व्यतिरेकिणा जलादिमिलितप्रतियोगिकान्योन्याभावाप्रतीतावपि त्रयोदशान्योन्याभावाः साध्या इति नान्वयित्वासाधारण्ये ।

यद्वा जलं तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववत् द्रव्यत्वात्तेजोवदित्यनुमानात्त्रयोदशभिन्नस्य सामान्यतः सिद्धौ पृथिव्यां त्रयोदशभिन्नत्वं साध्यम् । न चान्वयित्वमसाधारण्यं वा, पक्षादन्यत्र साध्याप्रसिद्धेः । वस्तुगत्या पृथिव्यामेव साध्यसिद्धेः किं व्यतिरेकिणेति चेत् । न । पृथिवी त्रयोदशभिन्नेति व्यतिरेकिणं विना अप्रतीतेः । नन्वेवं पृथिवी जलादित्रयोदशभिन्नप्रतियोगिकान्यान्योभाववती द्रव्यत्वादिलि पृथिवीभिन्नतद्भिन्नादिसिद्धिः स्यादिति चेत् । न अप्रयोजकत्वात्, प्रकृते चानुभूयमानजलादिवैधर्म्यस्य पृथिवीत्वाश्रयशब्दाश्रयत्वादेरतिरिक्तं विनानुपपत्तेः । नन्वितरभेदो यद्यन्योन्याभावस्तदा भावाद्भेदो न । सिद्ध्येत अभावस्याभावान्तराभावात् । यदि च तेन समं स्वरूपभेद एव साध्यः, तदाऽननुगमादनुमानाप्रवृत्तिः। भावोऽभावो न भवतीत्यबाधितप्रतीतिबलादभावस्यापि अन्योन्याभावोऽस्तीति केचित् । तन्न, अपसिद्धान्तात् । अनतिप्रसक्ताधिकरणस्वरूपमात्रेणैवाभावप्रतीत्युपपत्तौ चाधिकाभावे मानाभावाच्च

इति चेत् । न । इतरभावान्योन्याभावस्य साध्यत्वात् । न चैवमभावादविवेकतादवस्थ्यम् , तेन समं स्वरूपभेदस्यान्वयिना व्यतिरेकिणा वा साध्यत्वात् ।

(वि०)अत्राप्यथवेति न पूर्वास्वरसात् किन्तूपस्थित्यनियमेन कदाचिदयमपि कल्प इति व्यवस्थितविकल्पः। तथा चान्यत्र कल्पद्वयेऽपि यथोपस्थितिः, आकाशादौ त्वेष एवेति व्यवस्थितविकल्पार्थो बोध्यः॥ जलादिमिलितेति । आकाशेतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावानुमित्यसम्भवादित्यर्थः । आकाशस्यैकव्यक्तित्वेन तत्रैकदेशे साध्यप्रसिद्ध्यसम्भवादिति भावः ॥

त्रयोदशभेदानां त्रयोदशप्रत्येकं प्रसिद्धिमुक्त्वा एकत्रैव तत्प्रसिद्धिमाह यद्वेति । अत्र तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्ननिष्ठभेदप्रतियोगीति साध्यार्थो विवक्षितः, यथाश्रुते पृथिव्यां साधनीयस्य त्रयोदशभेदस्यास्मादसिद्धेः जलभेदस्यैवासिद्धत्वात् । शङ्कते वस्तुगत्येति । त्रयोदशाभिन्नेति । जलादित्रयोदशभिन्नेत्यर्थः । प्रकृते-यद्वा जलमित्यत्र । अनुभूयमानेति । तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नपृथिव्यादौ अनुभूयमानस्येत्यर्थः । पृथिवीत्वेति-तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नपृथिवीवृत्त्यन्योन्याभावानुमानाभिप्रायेण, शब्दाश्रयत्वेति च आकाशेतरभेदानुमानस्थले तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नगगनवृत्त्यन्योन्याभावानुमानाभिप्रायेण बोध्यम् । अतिरिक्तं विना-पृथिव्यादेर्जलाद्यतिरिक्तत्वं विना । अथवेति द्वितीयकल्पे शङ्कते नन्विति । अभावान्तरेति । अधिकरणातिरिक्तभेदेत्यर्थः। स्वरूपभेद इति । अधिकरणस्वरूपभेद इत्यर्थः । अननुगमादिति । अधिकरणानामनन्तत्वेन चतुर्दशत्वरूपेण साध्यत्वासम्भवादिति भावः । कस्यचिदत्र समाधानं पूर्वपक्षयति भावो न भवतीत्यादि । उत्तरयति तन्नेति । नायमेकदेशिनं प्रत्यपसिद्धान्त इत्यत आह अनतिप्रसक्तेति । समाधत्ते इतरभावेति । पूर्वोक्तयुक्त्येतरत्वेन भावस्यैव भेदसाधनादित्यर्थः । अन्वयिना व्यतिरेकिणा वेति । ननूभयमप्यसम्बद्धम्-अभावस्वरूपभेदस्य पृथिवीजलस्वरूपत्वेनाननुगमतादवस्थ्यादन्वयासम्भवात् । न चाभावभेदत्वमनुगतो धर्म इति वाच्यम् । तस्य तद्धर्मित्वान्यस्य दुर्वचत्वात् । पृथिव्यामभावभेद-

स्य पृथिवीस्वरूपत्वेन यत्र नाभावभेदः तत्र पृथिवीत्वाभाव इति व्यतिरेकस्याभावेन व्यतिरेकिणोऽप्यसंभवात्, अभावभेदाभावस्य पृथिवीविरहपर्यवसानेऽन्त्यावयव्यादौ व्यभिचारादिति चेन्न। उभयत्राप्यदोषात्—अभावभिन्नत्वबुद्धिजननयोग्यत्वस्यानुगतस्य भावात् भावत्वादेश्च योग्यतावच्छेदकस्य सत्त्वेन तद्योग्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यानुगतत्वादन्वयिनः सम्यक्त्वात्। व्यतिरेकिण्यपि व्यभिचाराभावात्, तथाहि—पृथिव्यभावभिन्नेति भेदधीर्न पृथिव्यन्तरत्वस्वेन त्वदुक्तान्त्यादौ व्यभिचारात्। स्वयमेव भेदत्वेन स्वस्मिन् वर्तते न तु स्वत्वेनेति प्रतीतिवैचित्र्यादवश्यं मन्तव्यम्। तथा चान्त्यावयव्यादेरपि स्वात्मना पृथिवीरूपाभावभेदेन तदभावाभावान्न व्यभिचार इति लक्षणस्य व्यतिरेकिणो न केवलमितरभेद एव साध्यः किं नाम पृथिवीत्वव्यधिकरणधर्मात्यन्ताभावादिरपि अविशेषादिति तत्त्वम्।

(चि०) अन्ये तु पृथिवीत्वभिन्नधर्मात्यन्ताभाव एव साध्यः जलत्वादिप्रतियोगिकास्तावन्तोऽत्यन्ताभावा वा तत्तदसाधारणतत्तद्धर्मात्यन्ताभावयोगो वा, एते चाभावा जलत्वं न घटादौ घटादि जलात्यन्ताभाववदिति प्रत्यक्षादेः क्वचित्तत्तद्वैधर्म्यादेव प्रसिद्धा इति नाप्रसिद्धिः। तावतामभावानां वैशिष्ट्यं न प्रसिद्धमिति चेत्। किमेतावता, न हि तावद्वैशिष्ट्यमत्र साध्यते, किन्तु जलत्वादीनां यावन्तोऽभावा इह साध्यास्ते च तत्र तत्र प्रसिद्धा एव, तावद्वैशिष्ट्यधीस्तु फलम्, अन्यथा सिद्धसाधनात्। मिलितानामपि साध्यत्वे नाप्रसिद्धिः किञ्चिदेकधर्मावच्छेदो हि बलादिवन्मेलकार्थः, स च नासिद्धः। न च हेतोरसाधारण्यम्, तावदभावयोगी ह्यत्र सपक्षो भवति, न तु तदेकदेशकतिपयाभाववान्—साध्यतायास्तावत्यपर्याप्तेः॥

यद्वा जलत्वात्यन्ताभावस्तेजस्त्वात्यन्ताभावाधिकरणवृत्तिः अत्यन्ताभावत्वात् घटत्वात्यन्ताभाववत्, एवमत्यन्ताभावान्तरसामानाधिकरण्यमपि तत्र साध्यमिति क्वाप्रसिद्धिः ॥

किञ्चेतरे तावत् प्रसिद्धा एव, ते च भेदप्रतियोगिनो मेयत्वात्, इतीतरभेदोऽपि सुग्रह एव। ननु पृथिवी नेतरभेदवती गुरुत्वादिभ्यो जलवदिति प्रतिरोध इति चेन्न। इतरभेदनिषेधो हीतराभेदः न तु तेजःप्रभृत्यभेदो जल इति दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात्। चतुर्दशाभेदानां चैकत्र विरोधेनासम्भवात्। चतुर्दशभेदानां चैकत्र वृत्तौ न विरोधः। यत्तु साध्यप्रसिद्धौ पृथिवीतरभिन्ना तत्साध्याधिकरणपृथिव्यन्यतरत्वात्तदधिकरणवत् पृथिव्यां तत् साध्यमन्वयिन एव सेत्स्यतीति। तन्न। अन्यतरत्वस्यालिङ्गत्वादित्युक्तत्वात्, लिङ्गत्वे वा जलादावपि तत्सिद्धिप्रसङ्गात्। एवं तर्हि पृथिवी जलं पृथिवीत्वात् यन्न जलं तन्न पृथिवी यथा तेज इति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेत्। न। अजलस्य घटादेः प्रत्यक्षत एव पृथिवीत्वनिश्चये व्यतिरेकव्यभिचारादस्य न्यूनत्वात्, तदनवधारणे तु सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेव ॥

(वि०) ये त्वत्यन्ताभाव एव व्यतिरेकिणः साध्य इति वदन्ति तन्मतमाह अन्ये त्विति। पृथिवीत्वभिन्नेति। पृथिवीत्वव्यधिकरणेत्यर्थः। आकाशादौ उक्तप्रकाराभावादाह जलत्वादीति। तत्तदत्यन्ताभावयोगस्त्रयोदशाभावरूपतत्तदत्यन्ताभावमेलनामित्यर्थः। प्रत्येकप्रसिध्या समुदायप्रसिद्धेस्साध्यप्रसिद्धिमाह एते इति। शङ्कते तावतामिति। प्रत्येकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानां युगपत्तावद्व्याप्तिग्रहे तावद्विषयकैकानुमित्युत्पादे तावतामैकाधिकरण्यरूपमेलकस्यानु-

मितिविषयतया मेलकधीः फलम्, न च मेलकेन व्याप्तिग्रह इति निर्गलितार्थः। अन्यथा—प्रत्येकमेवानुमितौ। प्रत्यक्षादिना प्रत्येकसाध्यप्रसिद्ध्यर्थमपि सिध्युपगमेन सिद्धसाधनं स्यादिति भावः। ननु संख्यारूपं तत्तदपेक्षाबुद्धिविषयत्वं वा मेलकत्वं तथाच प्रत्येकं प्रसिद्धानां तेषां एते त्रयोदशभेदा इति बुद्धिसम्भवेन मिलिततत्प्रसिद्धिरपि सुलभैवेति तृतीयकल्पमाह मिलितानामिति। तावदभावयोगीति। तावदभाववत्तया निर्णीत इत्यर्थः। अपर्याप्तेरिति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्तया निश्चितः सपक्ष इति भावः॥

अत्यन्ताभावत्वात्—अभावागर्भप्रतियोगिकात्यन्ताभावत्वात्, तेन तेजस्त्वव्यधिकरणधर्मात्यन्ताभावादौ न व्यभिचारः। तत्र–जलत्वात्यन्ताभावे। अप्रसिद्धिरिति। तेजस्त्वात्यन्ताभाववायुत्वात्यन्ताभावादिसमानाधिकरणजलत्वात्यन्ताभावस्य साध्यत्वादिति भावः।

अन्योन्याभावेष्यत्यताभाववन्मेलकप्रसिध्या कल्पान्तरमाह किञ्चेति। भेदप्रतियोगिनः–एकाधिकरणभेदप्रतियोगिनः। शङ्कते नन्विति। गुरुत्वादीत्यादिना तत्र दृष्टान्तपक्षसाधारणधर्मकथनं तेन तत्तदभेदसाधनाच्चतुर्दशाभेदः समूहालम्बनाविषयः। प्रतिरोधः–सत्प्रतिपक्षः।

अत्र चतुर्दशाभेदत्वेन साध्यता बोध्या। न चाग्रे सर्वत्र मेयत्वादिना सत्प्रतिपक्ष इत्यनेन पौनरुक्त्यं, दोषान्तरदानाय व्यतिरेकिमात्रदोषाय च तत्राक्षेपादिति। साध्यवैकल्यं दृष्टान्ते दत्वा बाधमप्याह चतुर्दशाभेदानामिति। अभावमादाय चतुर्दशत्वं बोध्यम्। स्वमते बाधाभावं दर्शयति चतुर्दशभेदानामिति। तत्सिद्धिप्रसङ्गात्–इतरभेदसिद्धिप्रसङ्गात्, जलादावपि तत्साध्याधिकरणजलाद्यन्यतरत्वस्य लिङ्गस्य सत्त्वादिति भावः। एवं–व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वे। व्यभिचारादिति। असाधारण्यादित्यपि द्रष्टव्यम्। तदनवधारणे त्विति। पृथिवीत्वस्यानवधारणे त्वित्यर्थः। इदं न प्रकृतमात्रे साधनं, प्रागुक्तसत्प्रतिपक्षतामात्रेपीदं समाधानं द्रष्टव्यम्॥

(चि०) ननु जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् इच्छादिकार्यवत्त्वाद्वेति व्यतिरेकिणि साध्याप्रसिद्धौ

कथं व्यतिरेकादिनिरूपणम् । नैरात्म्यञ्च घटस्य न प्रत्यक्षवेद्यं तस्य तत्रासामर्थ्यात् । नानुमानगम्यं, नैरात्म्याप्रतीतावन्वयिनोऽभावात्, सात्मकत्वप्रतीतिं विना व्यतिरेकिणोऽनुपपत्तिः । अथेच्छा समवायिकारणजन्या कार्यत्वात्, तच्च समवायिकारणं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यभिन्नं पृथिव्यादित्वे बाधकसत्त्वात् इति पृथिव्यादिभिन्नात्मसिद्धौ तद्वत्त्वं जीवच्छरीरे साध्यत इति चेत् । यदि सात्मकत्वमात्मसंयोगवत्त्वं तदा घटादौ तदस्तीति ततो हेतुव्यावृत्तावसाधारण्यम् । ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्यत्वं सात्मकत्वं शरीरात्मसंयोगस्य ज्ञानकारणत्वात्, आत्ममनसोस्तथात्वेऽपि अकार्यत्वात् इति चेत् । न । शरीरादन्यत्रासिद्धेः । तत्र प्रसिद्धौ सिद्धसाधनात् । इच्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्याभावो घटादौ दृष्टः तद्व्यतिरेकः शरीरे साध्यत इति चेत् । न । इच्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्य शरीर एव प्रसिद्धेः सिद्धसाधनात्, अन्यथा असिद्धिव्यतिरेकाद्यनिरूपणात् । अप्रसिद्धसाध्यसंसर्गमिव साध्यमप्रसिद्धं साधयति व्यतिरेकीति चेत् । न । व्यतिरेकाद्यनिरूपणात् असाधारणधर्मेणाप्रतीतपदार्थानुमाने घटत्वादिनापि स्वेच्छाकल्पितडित्थाद्यनुमानप्रसङ्ग इति ॥

उच्यते इच्छाऽसमवायिकारणसिद्धाविच्छात्वं संयोगासमवायिकारणकवृत्ति नित्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् शब्दत्ववत्,

स चासमवायिकारणं संयोगः किञ्चिदवच्छिन्नः संयोगत्वात्, आत्मसंयोगमात्रस्येच्छाजनकत्वे सात्मकत्वं शरीरे साध्यते ॥

(वि०) साध्याप्रसिद्धाविति । सात्मकत्वस्य पक्षमात्रवृत्तित्वादित्यर्थः । तत्रेति । प्रत्यक्षविषयाभ्यां प्रतियोग्यधिकरणाभ्यामभावग्रहः प्रत्यक्षतो भवति । न च तदुभयग्राहीन्द्रियमस्ति मनसो घटाद्यग्राहकत्वात् इन्द्रियान्तरस्यात्माग्राहकत्वात् । न चोभाभ्यामुभयग्रहोऽभावग्रहो उभयेन्द्रियप्रवृत्तेरयौगपद्यात् इति भावः । कार्यत्वादिति । भावकार्यत्वादित्यर्थः । ज्ञानेत्यादिपूर्वपक्षः । तत्र ज्ञानकारणं चक्षुर्घटसंयोगोऽपीति ज्ञानसमानाधिकरणत्वेन संयोगो विवक्षितः । तादृशश्चात्मसंयोग एव सोऽपि घटादिसाधारण एवेति ज्ञानकारणत्वं विशेषणम् । आत्मप्राणसंयोगस्तु शरीरावच्छिन्नात्मप्राणसंयोगो वाच्यः अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यावश्यकतया शरीरप्राणसंयोगेनान्यथासिद्धो न हेतुरिति द्रष्टव्यम् । कार्यत्वपक्षस्य व्यावृत्तिं स्वयमेवाह आत्ममनसोरिति । नेत्यादि समाधानम् । शङ्कते इच्छाया इति । अप्रसिद्धेति । कुतोऽयं व्यतिरेकिनियम इति चेत् । अन्वयिनि साध्यसाधनसहचारमृते व्याप्त्यज्ञानात् । व्यतिरेकिणि साध्यमात्रप्रसिद्ध्यैव साध्याभावसाधनाभावयोर्व्याप्तिग्रहेण साध्यसंसर्गस्यानुमित्येकविषयत्वात् इति विद्धि ॥

इच्छात्वामिति । व्यक्तिपक्षे विभागजशब्दे व्यभिचारः स्यादिति जातेः पक्षत्वमुक्तम् । नित्येन्द्रियेति । नित्येन्द्रियग्राह्यत्वं च तन्मात्रग्राह्यत्वम्, अन्यथा स्नेहवत्तस्यापि मनोग्राह्यत्वेन तद्व्यभिचारवारणार्थोपादानविरोधात् । तदपि गुणविशेषणं न जातिविशेषणम्, तथासत्यात्मैकत्वे तादृशजात्यभावेन व्यभिचाराभावेन विशेषगुणोपादानविरोधात् । साक्षात्पदं शब्दमात्रवृत्तिशब्दत्वावान्तरजातौ व्यभिचारनिरासाय । जातिपदं च रूपादिभिन्नगुणत्वाद्युपाधौ व्यभिचारवारणाय स हि मनोमात्रग्राह्ये ज्ञानादावस्ति गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यश्च गुणत्वन्यूनवृत्तिजात्यन्यूनवृत्तित्वात् । न च साध्यसत्त्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । वृत्तिपदेन समवेतत्वस्योक्तत्वादिति । स चेति । अत्र किञ्चिदवच्छिन्नः संयोगोऽसमवायि-

कारणमिति उद्देश्यविधेयव्यत्यासेन व्याख्येयम्, तेन संयोगे पक्षे विशिष्टस्य जनकत्वं साध्यं लभ्यते अत एव तादृशं साध्याभावेऽनिष्टप्रसंजनमाह आत्मसंयोगमात्रस्येति । किञ्चिदवच्छिन्नसंयोगस्येत्यर्थः । अन्यथेच्छाजनकपर्यन्तस्य तर्के उपन्यासविरोधात् । न चैवं हेत्वसङ्गतिः, असमवायिकारणसंयोगत्वादिति हेत्वर्थात् । स चेत्यनेनासमवायिकारणसंयोगस्यैव परामर्शो तन्निष्ठसंयोगस्यैव हेतुत्वात् । इति भावः ।

(चि०) यद्वा आत्मनीच्छाधारता महत्संयोगावच्छेद्या जन्यविभुविशेषगुणाधारतात्वात् वाय्वादिसंयोगाद्यवच्छेद्यशब्दाधारत्ववदिति सामान्यतः सिद्धमिच्छाधारताघटकेच्छासमवायिकारणद्रव्यसंयोगवत्त्वं सात्मकत्वम् । अत एव ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्यत्वं वा सात्मकत्वम्, स्वशरीरे प्राणादिमत्त्वस्य इच्छादिमत्त्वस्य च चेष्टावयवोपचयादिव्याप्यत्वग्रहात्, घटादौ चेष्टादिविरहेण प्राणादिमत्त्वेच्छादिमत्त्वविरहानुमानम्, इच्छादिविरहात् इच्छादिप्रयोजकेच्छाद्याधारताघटकेच्छाद्यसमवायिकारणसंयोगविरहानुमानं कार्याभाववति कारणाभावनियमात् । न च सात्मकत्वं शरीरवृत्ति शरीरे बाधकाभावात् शरीरत्ववदिति अन्वयिनैव साध्यसिद्धेः किं व्यतिरेकिणेति वाच्यम् । शरीरं सात्मकमिति शरीरविशेष्यकबुद्धेर्व्यतिरेकिणं विनाऽनुपपत्तेः । उपायान्तरस्योपायान्तरादूषकत्वाच्च ॥१२॥

यद्वा चेष्टा संयोगासमवायिकारणिका संस्काराजन्यक्रियात्वादिति चेष्टाया असमवायिकारणसंयोगसिद्धौ प्रयत्नवदात्मसंयोग एव पर्यवस्यति प्र-

यत्नान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । एवं चेष्टाया असमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वे सति शरीरत्वं सात्मकत्वं जीवच्छरीरे साध्यं चेष्टावत्त्वादिति हेतुः । चेष्टाविरहश्च घटादौ प्रत्यक्षसिद्धः । चेष्टाविरहात्तदसमवायिकारणसंयोगविरहोऽपि सुग्रहः ॥

यद्वा जीवच्छरीरं तदवयवो वा आत्मभिन्नत्वे सति आत्मविशेषगुणकारणभोगानधिकरणावृत्तिसंयोगवत् प्राणान्यत्वे सति ज्ञानकारणीभूतप्राणसंयोगवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः, आत्मप्राणसंयोगः प्राणमनःसंयोगो वा शरीरप्राणसंयोगेनैवान्यथासिद्धो न कारणं, भोगाधारत्वं भोगसमवायिकारणातिरिक्तवृत्ति सकलभोगाधिकरणवृत्तित्वात् प्रमेयत्वादिवदिति तार्किकी रीतिः ॥

(वि०) अत्राप्युपस्थितिनियमाभावात् व्यवस्थितो विकल्पः न पूर्वास्वरसेनेति न विस्मर्तव्यम् । महदिति । मनोयोगाद्यवच्छेद्यत्वेनार्थान्तरनिवृत्त्यर्थं महत्पदम् । ईश्वरज्ञानादव्याप्यवृत्तेराधारताया वारणाय जन्येति, रूपाद्याधारतावारणाय हेतौ विभिवातिपदं च बोध्यम् । आत्मवृत्तिद्वित्वाद्याधारतावारणाय विशेषेति । इच्छाधारताघटकेति । इच्छाधारतावच्छेदकः य इच्छासमवायिद्रव्यनिरूपितसंयोगस्तद्वत्त्वमित्यर्थः । अत एव-उक्तानुमानबलात्तादृशमहत्संयोगाश्रयस्य महतो द्रव्यस्य प्रसिद्धिसम्भवादेव । ननूक्तरीत्या सात्मकत्वसाध्यस्य प्रसिद्धावपि नैरात्म्यस्य साध्याभावस्य घटादावप्रसिध्या कथं व्यतिरेकव्याप्तिग्रह इत्यत आह स्वशरीर इति । शङ्कते नचेति । शरीरे बाधक इति । शरीरवृत्तित्वाभाववत्तया अप्रमितत्वादित्यर्थः । ननु सात्मत्वं शरीरवृत्तीत्यनुमानानन्तरं शरीरं सात्मकमित्यनुमानं सुकरमित्यरुचेराह उपायेति । अवधृतसामर्थ्ययोरप्यन्यतरास्फुरणदशायामन्यतरोपायानुसरणस्यापर्यनुयोगादित्यर्थः ॥

(वि०)यद्वेति पूर्ववत् । वेगजाक्रियायां व्यभिचारनिरासाय अ-जन्यान्तं हेतुविशेषणम् । न च गुरुत्वद्रवत्वजन्यक्रियायां व्यभि-चारः, क्रियापदेन कर्मत्वव्याप्यपतनस्पन्दनव्यावृत्तगमनत्वरूपजा-तिविशेषस्य विवक्षितत्वात् । एवञ्चेति । आत्मवारणाय शरीरत्वमि-ति विशेष्यम् । अन्यत्स्पष्टम् ॥

आत्मभिन्नत्वे इति । सत्यन्तमिदमात्मनोऽपि साध्यव-त्त्वेनासाधारण्यनिरासाय । आत्मविशेषगुणकारणपदं च मृतदेह-स्यापि भोगाश्रयतया तत्राप्युक्तसंयोगसत्त्वेन सपक्षतया ततश्चेष्टा-वत्त्वस्य व्यावृत्ततया चासाधारण्यवारणाय बोध्यम् । न च कदा-चिद्भोगाश्रयत्ववत्कदाचिच्चेष्टावत्त्वमपि तत्रास्तीति वाच्यम् । मृत-शरीरव्यावृत्तस्यैव वर्तमानचेष्टावत्त्वस्य सात्मकत्वे लिङ्गत्वात् । न चात्मगुणपदेनैव तन्निर्वाहाद्विशेषपदानर्थक्यं, मृतशरीरात्मसंयोग-जनकतदवयवात्मसंयोगमादाय मृतशरीरावयवे साध्यसत्त्वेनासाधा-रण्यप्रसङ्गवारकत्वात् । भेरीदण्डसंयोगवच्छब्दजनकं मृतशरीरे शरीरान्तरसंयोगमादाय मृतशरीरे सात्मकत्वनिरासायात्मेति । मनसः सात्मकत्ववारणाय भोगानधिकरणावृत्तीति साध्यघटकपदा-नां व्यावृत्तिः ॥ हेतौ प्राणे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । नाड्यादौ तद्वारणाय ज्ञानकारणीभूतेति । चक्षुरादिसंयोगमादाय तद्दोषतादव-स्थ्यादाह प्राणेति । नन्वात्ममनसोरपि हेतुत्वेन व्यभिचार इत्यत आह आत्मेति । अतिप्रसङ्गेनानवच्छिन्नात्ममनसोः प्राणसंयोगस्य ज्ञानाहेतुत्वे शरीरावच्छिन्नतदुभयप्राणसंयोगो वाच्य इत्यावश्यक-त्वात् तत एवान्यथासिद्धौ न तद्धेतू इत्यर्थः । नन्वनात्मतया शरी-रस्यापि भोगानधिकरणतया तदवृत्तिसंयोगवत्त्वं तत्र बाधितमतो-ऽनात्मनोऽपि भोगाधिकरणत्वं साधयति भोगाधारत्वमिति । न च व्यर्थविशेषणत्वम् । व्याप्यतावच्छेदकविकासकविशेषणे तदभावात् संकोचकविशेषणे तथात्वादिति वक्ष्यमाणत्वात । नन्वत्र भोगान-धिकरणत्वमुपाधिः, अन्यथा रूपाधारत्वादीनामप्येवं रूपसमवायि-भिन्नत्वानुमानं स्यादत आह तार्किकेति । तथा चात्र शरीरे सुखमि-त्यादि–तदाधारत्वानुभवो न स्यात् इत्यानिष्टप्रसङ्गात्मकतर्केण व्या-प्तिग्रहसत्त्वादुपाधेः साध्याव्यापकत्वम् रूपाधारत्वे तु न तादृश-तर्क इति भावः ।

(चि०) अथेच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽनाश्रितमष्टद्रव्याश्रितं वेति कथं व्यतिरेकी ? अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य तद्वृत्तित्वस्य चाप्रतीतेर्व्यतिरेकाद्यनिरूपणात् ।

स्यादेतत् । इच्छाया द्रव्याश्रितत्वेऽनुमिते पृथिव्यादौ बाधानवतारदशायां विप्रतिपत्तिवाक्यादाश्रितत्वादिसाधारणधर्मदर्शनाद्वा तद्द्रव्यमष्टद्रव्यातिरिक्तं न वेति सन्देहेनाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः । यद्वा इच्छाऽष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रिता न वेति संशयात् इच्छाया अष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रयोपस्थितौ पश्चादिच्छाश्रयोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं न वेति संशयादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः । अथवा द्रव्याश्रिता इच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिर्न वेति पूर्ववत् संशयादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं प्रसिद्धम् इच्छायाः साध्यते, संशयप्रसिद्धमपि साध्यं व्यतिरेकादिनिरूपकं साध्यज्ञानमात्रस्य कारणत्वात् । न चैवं संशयादेव पक्षे साध्यसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यम्, निश्चयार्थं तत्प्रवृत्तेरिति ॥

मैवम्, संशयेन साध्यप्रसिद्धावपि तद्व्यतिरेकनिश्चयासम्भवात् साध्यव्यतिरेकतद्व्याप्तिनिश्चयस्य साध्यनिश्चयसाध्यत्वात् साध्यसन्देहे तद्व्यतिरेकादिसंशयानवस्थम्भावात् । किञ्च संशयोपस्थितसाध्यस्य व्यतिरेकिनिरूपणं न योग्यानुपलम्भात्, साध्यनिश्चयं विना योग्यानुपलम्भास-

म्भवात् । नापि व्यापकाभावात्, साध्यनिश्चयं विना तद्व्यापकत्वनिश्चयाभावात् । न च यदीच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता न स्यादष्टानाश्रिता सती द्रव्याश्रिता न स्यात्, रूपवदिति साध्यविपर्ययकोटौ प्रतिकूलतर्कसहकृतः साध्यसंशय एव निश्चयकार्यं करोति, अत एवैतादृशसंशयोपस्थितकल्पितडित्थादिसाधनमप्यपास्तम्, तद्विपर्यये प्रतिकूलतर्काभावादिति वाच्यम् । साध्यनिश्चयं विना साध्यव्यतिरेकनिश्चयतन्मूलतर्कानवतारात्, अन्यथा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वनिरूपणे तर्कोदयस्तर्कोदये च तत्सहकृतसाध्यसंशयस्य साध्यव्यतिरेकनिश्चायकत्वमिति ।

(वि०) पूर्वपक्षी शङ्कतेऽथेति । सिद्धान्त्याह स्यादेतदिति । अनुमित इति । गुणत्वेनेति शेषः । आश्रितत्वादीति । आश्रयत्वादीत्यर्थः । यद्वेति । पूर्वमेकांशे निश्चयादपरांशे संशयाद्विशिष्टस्यैकज्ञानविषयतया साध्यप्रसिद्धिरत्र तु एकसंशयानन्तरमपरसंशयेनैव विशिष्टोपस्थितिरिति बोध्यम् । तृतीयेऽथवेत्यादिकल्पे विशिष्टस्य प्रथमत एव संशयविषयत्वादेकसंशयरूपैव प्रसिद्धिः कोटिप्रसिद्धिश्च केवलाद्वादिवाक्यादित्यवधेयम् । पूर्वपक्ष्याह मैवमिति । नन्वेकत्र सन्देहेऽप्यपरत्र सन्देहाभावात् इच्छायां साध्यसंशयेऽपि रूपादौ तद्व्यतिरेकनिश्चयः सम्भवति वायौ पार्थिवादिरूपसन्देहेऽपि तदभावनिश्चयस्यानुभविकत्वात् इत्यत आह किञ्चेति । व्यापकाभावात्—साध्यव्यापकाभावात् । साध्यव्यतिरेकिनिरूपणमिति शेषः । शङ्कते न चेति । साध्यविपर्ययकोटौ—अष्टद्रव्यानाश्रितत्वपक्षे । अत एव—साध्यसंशयेन निश्चयोत्पादे तद्विपर्यये प्रतिकूलतर्कस्य सहकारित्वादेव । साध्यव्यतिरेकनिश्चयेति । आपादकनिर्णयस्य तर्ककारणत्वादिति भावः । अन्यथेति । तथा च अन्योन्याश्रय इति पर्यवसितमिति पूर्वपक्षाशयः ।

(चि०) उच्यते—इच्छाश्रयद्रव्यसिद्धौ पृथिव्यादाविच्छाधारताऽभावे तदुद्रव्यं पृथिव्याद्यष्टद्रव्य-

भिन्नम् अष्टद्रव्यावृत्तिधर्मवत्त्वात् पृथिव्यादित्वे बाधकसत्त्वाद्वेत्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यासिद्धाविच्छायामष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवत्त्वमष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं वा साध्यते, साध्यप्रसिद्धिर्द्रव्यत्वे इच्छाविशेष्यकाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्रतीतेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात् । तथापीच्छाऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वात् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्ववदिति साध्यप्रसिद्धैव दृष्टान्तप्रसिद्धेरन्वयी हेतुः स्यादिति चेत् । न । अन्वयव्याप्त्यप्रतिसन्धाने व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेकिसम्भवात् । न च द्रव्यत्वादेः सपक्षात् व्यावृत्तावसाधारण्यम्, तद्धि साध्यतदभावोभयसाधकत्वेन सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषावहं प्रकृते च न हेतोः साध्याभावसाधकत्वं विपक्षे बाधकाभावात् साध्यसाधकत्वे तत्सत्त्वाच्च । अत एव यावदेकत्रानुकूलतर्को नावतराति तावदेव दशाविशेषेऽसाधारण्यं दोष इत्युक्तम् । सुवर्णतैजसत्वसाधकव्यतिरेकिणि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावपि तथा ॥

(वि०)सिद्धान्त्याह उच्यत इति । सिद्धाविति । इच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वाद्रूपवदित्यनुमित्येति शेषः । प्रसिद्धिरिति । एतच्च सर्वमिच्छा द्रव्याश्रयाश्रितेति यदि सामान्यतोदृष्टानन्तरं इच्छाश्रयो द्रव्यत्वाश्रयो न पृथिवीति बाधावतारस्तदेति द्रष्टव्यम् । द्रव्याश्रितेच्छेत्यनुमाने तु द्रव्यत्वस्य प्रकारतया तदाश्रितत्वस्य वैशिष्ट्यभानेनाश्रितत्वत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यस्य द्रव्यत्वेऽप्रसिद्धतया तत्र सिद्ध्युपदर्शनेन विरोधात् । एवं चान्वयित्वापादनमसाधारण्यापादनं चाग्रेतनं विरुध्येत तयोः सपक्षत्वाभावात् । यदा तु द्रव्याश्रितेत्येवानुमानं तदा प्रसिद्धिरिच्छायां द्रष्टव्या व्यति-

रेकिण इच्छाविशेष्यकानुमित्यर्थत्वमित्याकरेणैव स्फुटत्वात् । मथुरानाथस्तु–उक्तानुमानान्तरं मनसैव तादृशद्रव्यवृत्तित्ववत्वेन साध्यतावच्छेदकप्रकारेण साध्यप्रसिद्धिर्द्रव्यत्वे इत्यर्थः—इत्याह । ननु तथापीच्छायां द्रव्यवृत्तित्वात् साध्यसिद्धिर्जातेति किं व्यतिरेकिणा? तत्राह इच्छेति । दृष्टान्तसिद्धेरिति । दृष्टान्ते द्रव्यत्वे साध्यप्रसिद्धेरन्वय्ययं हेतुरित्यर्थः । तथापीत्यत्रोत्तरयति नेति । व्यावृत्ताविति । द्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वस्य हेतोर्व्यावृत्तावित्यर्थः । असाधारण्याभावे युक्तिमाह तद्धीति । असाधारण्यं हीत्यर्थः । विपक्षे–साध्याभावसाधकत्वाभावे । तत्सत्त्वादिति । अष्टद्रव्यानाश्रितस्य द्रव्याश्रितत्वं तदतिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं विनाऽनुपपन्नमिति साध्यसाधकतर्कस्याप्रतिहतत्वान्नोभयसाधकत्वेन सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयाऽसाधारण्यमिति तात्पर्यम् । इत्युक्तमिति । आचार्येणेत्यर्थः । सुवर्णेति । सुवर्णं तैजसमसति प्रतिबन्धकेऽत्यन्ताग्निसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादिति व्यतिरेक्यनुमितावित्यर्थः । तथा–नासाधारण्यमित्यर्थः ॥

(चि०)अथाष्टद्रव्याधारत्वबाधानन्तरमिच्छादौ गुणत्वादेवाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं सिद्ध्यति पक्षधर्मताबलात् प्रसिद्धविशेषबाधे सामान्यज्ञानस्य तदितरविशेषविषयत्वनियमात् ,अत एवाऽसर्वविषयानित्यज्ञानबाधानन्तरं क्षित्यादौ कार्यत्वेन ज्ञानजन्यत्वं सिद्ध्यन्नित्यसर्वविषयत्वं ज्ञानस्यादायैव सिद्ध्यतीति चेन्न । बाधानन्तरमष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याविषयाप्यनुमितिर्द्रव्याश्रितत्वप्रकारिका स्यात्–अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वनियमात्, न त्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्रकारिका–तस्य पूर्वमप्रतीतत्वेन प्रकारत्वासम्भवादिति तत्प्रकारिकाऽनुमितिर्व्यतिरेकिणैव । अनाद्यनन्तद्व्यणुकादियावत्पक्षीकरणेऽनाद्यनन्ततावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानत्वमेव नित्यसर्ववि-

षयकत्वमेतदन्यनित्यसर्वविषयत्वं व्यतिरेकिण एव सिध्यति, पक्षधर्म्मताबलेनापि व्यापकतावच्छेदकप्रकारेण साध्यसिद्धिर्भवति न तु साध्यगतविशेषप्रकारिका अतिप्रसङ्गात्।

नन्वष्टद्रव्यानाश्रितेच्छा द्रव्याश्रितेति यदि साध्यते, तदाऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वमन्तरेण प्रतिज्ञार्थ एव नोपपद्यते।

सत्यम्, एवमप्यष्टद्रव्यानाश्रितेच्छायां द्रव्याश्रितत्वं सिद्ध्यतु तस्याष्टद्रव्यातिरेक्यं कुतः सिद्ध्येत्॥

(वि०)शङ्कते अथेति। गुणत्वादेवेति। तथा चेच्छादौ पृथिव्याद्यष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधसहकारेण इच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वादित्यन्वयिनैवाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वसिद्धौ किं व्यतिरेकिणेति शङ्कार्थः। तत्र दृष्टान्तमाह अत एवेति। क्षितिः कर्तृजन्या कार्यत्वादित्यनुमितौ जीवानां तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्यसम्भवात्तद्बाधे नित्यसर्वविषयज्ञानवदीश्वरस्यैव तत्कर्तृत्वसिद्धिरन्वयिनैव यथेत्यभिप्रायः। उत्तरयति नेति। बाधानन्तरमिति। बाधावतारात्पूर्वं सामान्यतोदृष्टपर्यवसाने व्यतिरेकिणं विना गत्यन्तरं नास्तीति हृदयम्। द्रव्याश्रितत्वप्रकारकत्वे हेतुमाह अनुमितेरिति। येन रूपेण व्यापकत्वज्ञानं तेनैवानुमितौ भाननियमादित्यर्थः। पूर्वमप्रतीतत्वेनेति। व्यापकतावच्छेदकतयेति शेषः। ननु तर्हि ईश्वरानुमाने नित्यत्वं सर्वविषयकत्वं च ज्ञाने कथं सिद्ध्येदत आह अनाद्यनन्तेति। एतदन्येति। ईश्वरज्ञानस्य आकाशादिनित्यसर्वविषयत्वमन्वयदृष्टान्ताभावात् व्यतिरेकिविषयोऽन्यथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वहानिरित्यभिप्रायः। अतिप्रसङ्गादिति। तथा चेच्छायामष्टद्रव्यातिरिक्तात्मवृत्तित्वं न सिद्ध्येत् द्रव्याश्रितत्वमात्रं गुणत्वेन सिद्ध्येत्तदर्थं व्यतिरिकिस्वीकार इति भावः।

इदमेवाशङ्क्योत्तरयति। नन्विति।

(चि०)अथ सामान्याव्यभिचारमादाय मानान्तरोपनीतं तत्तदन्यत्वमुपजीव्याष्टद्रव्यान्यद्रव्यवृत्तित्वेच्छादेः परिच्छिद्यते, ज्ञानान्तरोपस्थापितविशेषणविशिष्टज्ञानस्य सुरभिचन्दनमित्यादौ दर्शनादिति चेत् । न । मानान्तरान्नियमेनानुपस्थितेः ।

ये चेच्छाश्रये पृथिव्यादिभिन्नत्वं न जानन्ति इच्छायाश्च पृथिव्याद्यनाश्रितत्वं न जानन्ति तेषामप्यनुमानादित्यप्याहुः ।

अथ व्यतिरेकी नानुमानं सर्वत्र प्रमेयत्वादिना सत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वादिति चेन्न । विपक्षबाधकेन व्यतिरेकिणो बलवत्त्वात् ॥

(वि०)पुनरन्वयेनैवेच्छानुमानवादी शङ्कते अथेति । सामान्याव्यभिचारो गुणत्वनिष्ठद्रव्याश्रितत्वसामान्यव्याप्तिज्ञानम् । मानान्तरोपनीतन्तत्तदन्यत्वम्-इच्छा न पृथिवीवृत्तिरित्यादिबाधकानुमानान्तरम् । उपजव्यि-विशेषणत्वेन विभाव्य । तथा चेच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वात् इत्यादिप्राथमिकसामान्यतोदृष्टानुमानेनैवाष्टद्रव्यातिरिक्तात्मवृत्तित्वमिच्छायामन्वयिनैव स्यादिति शङ्कार्थः । ज्ञानान्तरोपनीतविशेषणविशिष्टज्ञाने दृष्टान्तमाह सुरभि चन्दनमिति । समाधत्ते मानान्तरादिति । उक्तबाधकानुमाने उक्तसामान्यतोदृष्टानुमानपूर्वकत्वस्यानियतत्वादुपनीतभानस्यासम्भवान्नेदं युक्तमिति समाधानार्थः । मानान्तरादित्यापाततश्च बाध्यम् । वस्तुतो बाधकानुमानैस्तदुपस्थापननियमेनापि नानुमितौ स विशेषणं व्याप्तिपक्षताभ्यामेवोपस्थितेस्तदङ्गत्वात् न तु प्रकारान्तरोपास्थितस्याप्यनुमितौ भानमिति बाधे वक्ष्यमाणत्वात् ।

अत्रैव समाधानान्तरं केषाञ्चिदाह ये चेत्यादिना । इत्यपीत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु यदीच्छाश्रयस्याष्टद्रव्यभिन्नद्रव्यत्वाज्ञानं तदा साध्याप्रसिध्यैव व्यतिरेक्यनवकाश इति तत्समर्थनपरतदुच्छेदनमेव प्राप्तमिति महत्कौशलमिति द्रष्टव्यम् ।

(चि०)अन्ये तु व्यतिरेकिण्यभाव एव साध्यः स चाप्रसिद्ध एव सिद्ध्यति, यस्याभावस्य व्यापको हेत्वभावो गृहीतस्तस्याभावः पक्षे व्यापकाभावाभावरूपेण हेतुना सिद्ध्यति, व्यापकाभाववत्तया ज्ञाते व्याप्याभावज्ञानावश्यम्भावात्। तथा हि-पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यत्र इतरस्य जलादेर्व्यापकः पृथिवीत्वाभावो गृहीत इति पृथिवीत्वाभावाभावरूपेण पृथिवीत्वेन पृथिव्यामितरान्योन्याभावोऽप्रसिद्ध एव सिद्ध्यति प्रतियोगिज्ञानस्य वृत्तत्वात् प्रत्यक्षेण भूतले घटाभाववत्। एवमन्यत्राप्यव्याप्यवृत्तीच्छायाः स्वाश्रयत्वे सिद्धे स्वाश्रये योऽत्यन्ताभावस्तदवच्छेदकं घटादि सर्वं-तदवच्छेदेनेच्छानुपलम्भात्, जीवच्छरीरन्तु न तथा-तदवच्छेदेन तदाश्रये इच्छोपलम्भात्, तथाचेच्छात्यन्ताभावाश्रयतावच्छेदकत्वरूपस्य नैरात्म्यस्य घटादौ प्राणादिमत्त्वाभावो व्यापको गृहीत इति जीवच्छरीरे प्राणादिमत्त्वेन इच्छात्यन्ताभावाश्रयत्वावच्छेदकत्वस्याभावः सात्मकत्वं साध्यते। एवं प्रामाण्यसाधकव्यतिरेकिण्यपि व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्य व्यापकः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभावोऽप्रमायां गृहीतोऽतो विवादाध्यासितानुभवे समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेन व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्याभावः सिद्ध्यति, व्यधिकरणप्रकारानवच्छिन्नत्वमेव-प्रमात्वम्। ननु साध्याप्रसिद्धौ कथं साध्यविशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति चेत्। न। पक्षे साध्यानुमि-

(चि०)तिसामग्रीसत्त्वात्पक्षविशेषणकः साध्यविशेष्यक एव प्रत्ययो जायते भूतले घटो नास्तीत्यभावविशेष्यक-प्रत्ययवत् ।

तथापि साध्याभावव्यापकाभावाभावरूपहेतुमत्तया पक्षज्ञानं व्यतिरेकिणि गमकतौपयिकम्, न च साध्यप्रसिद्धिं विनैतादृशप्रतिसन्धानं सम्भवति । न च वस्तुगत्या यः साध्याभावस्तद्व्यापकाभावप्रतियोगिमत्तया ज्ञानं मृग्यत इति वाच्यम्, व्यतिरेकव्याभासानुपपत्तेरिति चेत् । न । योऽभावो यस्य भावस्य व्यापकत्वेन गृहीतः तदभावाभावेन तस्य व्याप्यस्याभावः पक्षे साध्यत इत्यनुगतानतिप्रसक्तस्य गमकतौपयिकत्वात् । अयञ्च व्यतिरेकिप्रकारः स्वार्थ एव-परं प्रति साध्याप्रसिद्ध्या प्रतिज्ञाद्यसम्भवादिति सर्वं समञ्जसम् ॥

चिन्तामणेरर्थापत्तिप्रकरणम् ।

(वि०)साध्याभावत्वेनोपस्थितसाध्याभावप्रतियोगित्वापेक्षया वास्तवसाध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य लघुत्वेन प्रयोजकत्वमङ्गीकुर्वतां मतान्तरमाहान्ये त्विति । ननु अभावस्याप्रसिद्धत्वे हेत्वभावे तदभावव्यापकत्वग्रहासम्भवात्कथमनुमितिरत आह यस्येति । गृहीत इति । तथाच तत्र हेत्वभावे प्रतियोगिव्यापकताज्ञानं हेतुरित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह तथाहीत्यादिना । एवमन्यत्रापीति । प्रकृतेच्छानुमाने इत्यर्थः । तदेवाहाव्याप्यवृत्तीत्यादिना । स्वाश्रयत्वे सिद्धे-गुणत्वे द्रव्याश्रितत्वे सिद्धे । स्वाश्रये-द्रव्यत्वाश्रये घटादौ । योऽत्यन्ताभावः-इच्छात्यन्ताभावः । तदाश्रये-द्रव्यत्वाश्रये जीवच्छरीरे । साध्यत इति । तथाच व्यतिरेकिसिद्धिरिति भावः । प्रामाण्यसाध्यकव्यतिरेकिणि-विवादास्पदं इदं ज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा इति व्यतिरेकिणि । सिद्ध्यतीति ।

ततः किमत आह व्यधिकरणप्रकारेति । पक्षविशेष्यक इति । अत्र च परामर्शोऽपि पक्षविशेषणक एवेति ध्येयम् । अतएव च विश्वनाथेन मुक्तावल्यामपि द्विविधपरामर्शस्वीकारः प्रदर्शितः, अनुमितिश्च पक्षविशेषणकापि स्वीकृतेत्यवधेयम् ॥

अत्रास्वरसमाह चिन्तामणिकारः स्वयमेव तथापीत्यादिना । तद्बीजन्तु–अस्तु लाघवादुक्तप्रकारेण प्रयोजकता, तथापि यत्र वस्तुतः साध्याभावं जलतादात्म्येनोपस्थितं यत्र चेतरभेदाभावत्वेनोपस्थितं प्रति साधनाभावो व्यापको गृहीत उभयथापि उक्तप्रकारस्यात्र व्यापकत्वेन सर्वत्राभाव एव साध्य इत्यवधारणविरोधो यावता वह्न्यादेरपि व्यतिरेकिगम्यत्वात् । इयांस्तु विशेषः–तत्र साध्यप्रसिद्धिरङ्गं नान्यत्र । न चोदाहृतव्यतिरेकिण्यभाव एव साध्य इत्यवधारणार्थः–सात्मकत्वादेर्भावरूपस्याप्युक्तक्रमेण सिध्यविरोधादिति । अस्मिन्नस्वरसे शङ्कते न च वस्तुगत्येति । व्यतिरेक्याभासानुपपत्तेरिति । आधेयत्वादेः अभावाप्रसिद्धेति शेषः । अप्रसिद्धसाध्यवादी आह योऽभाव इति । पुनरपि तत्र व्यतिरेकिण्यभाव एवेत्यवधारणेऽनास्थयोत्तरमाह अयं चेति । अयमपि क्वचित्, अतो भिन्नस्य प्रकारस्य भावाभावसाधारणस्य सार्वत्रिकस्य सत्त्वादवधारणमनुपपन्नमेवेति भावः। प्रतिज्ञादीति। आदिपदेन निगमनपरिग्रहो बोध्यः ॥

इति श्रीबटुकनाथतर्कतीर्थविरचिते तत्त्वचिन्तामणिविवचने केवलव्यतिरेकिप्रकरणम् ॥
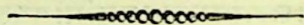
(चि०) व्यतिरेक्यनुमानसिद्धावर्थापत्तिर्न मानान्तरं-तेनैव तदर्थसिद्धेः।

स्यादेतत्, ज्योतिःशास्त्रात्तत्कथितलिङ्गाद्वा देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वमवगतं चरमं शतवर्षजीवी गृह एवेति नियमे प्रत्यक्षेणावगते पश्चाद्योग्यानुपलब्ध्या निश्चितो गृहाभावो जीवननियमग्राहकप्रमाणयोर्बलाबलानिरूपणाद्बहिःसत्त्वकल्पनं विना नियमद्वयविषयकं संशयं जनयित्वा जीवति न वेति संशयमापाद्य जीवनसंशयापनुत्तये जीवनोपपादकं बहिःसत्त्वं कल्पयतीति-यथोक्तसामग्र्यूनन्तरं बहिरस्तीति प्रतीतेः, तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां संशयद्वारा गृहाभावः तदुत्पादितनियमद्वयविषयकसंशयो वा करणं जीवनसंशय एव वा, करणे स्वव्यापारकत्वानियमात्। प्रमाणयोर्विरोधज्ञानं तदाहितसंशयद्वारा करणमिति कश्चित्। तदा जीवित्वस्य लिङ्गविशेषणस्य सन्दिग्धत्वेनानुमानासम्भवादर्थापत्तिर्मानान्तरम्।

ननु संशयस्य कल्पकत्वे स्थाणुपुरुषसंशयादपि तदेककोटिनिर्वाहकल्पनापत्तिः। न च प्रमितसंशयः कल्पनाङ्गम्, जीवनस्य तदानीं प्रमितत्वे संशयाभावप्रसङ्गात्, जीवित्वनिश्चयेऽनुमानादेव बहिःसत्त्वनिश्चयाच्च। कदाचित् प्रमितत्वे च प्राक्प्रमितपुरुषत्वस्यान्तरा तत्संशये कल्पना स्यात्। किञ्च जीवनसंशयस्य मृतेऽपि दृष्टत्वान्न व्यभिचारेण बहिःसत्त्वगमकत्वमिति चेत्। न। यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयस्य

कल्पनाङ्गत्वात्। अत एव मृतजनिष्यमाणयोर्गृहाभा-
वनिश्चयो न यथोक्तसंशयमापादयतीति न बहिःसत्त्व-
कल्पकः।गृहाभावश्च योग्यानुपलब्धिनिश्चितो न संशय
इति। अथ जीवननियमग्राहकप्रमाणयोर्यदि च तुल्यब-
लत्वमवगतम्, क तर्हि बहिःसत्त्वकल्पना? विशेषदर्श-
नविरहात्, कल्पने वा प्रमितजीवननिर्वाहकबहिःस-
त्त्ववद्गृहनियमनिर्वाहकमरणस्याप्युचितत्वेन तत्-
कल्पनापि स्यात्-जीवनमरणयोः संशयाविशेषात्।
अथ तयोरेकं बलीयोऽपरमबलम्, तदैकेनापरस्य बाध
एवेति न संशयः। तस्माद्यत्र शतवर्षजीवित्वमवधा-
रितं गृहाभावश्च निश्चितः तत्र बहिःसत्त्वकल्पनं, न
तु जीवनसंशये। एवञ्च देवदत्तो बहिः सन् जी-
वित्वे सति गृहनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिति व्य-
तिरेकिणा बहिःसत्त्वज्ञानेनार्थापत्त्या लिङ्गविशेषण-
जीवित्वसंशये बहिःसत्त्वकल्पना च नास्त्येव। कि-
ञ्च गृहाभावनिश्चयः प्रमाणद्वयविषयसंशयं जनयि-
त्वा जीवनसंशयमापाद्य बहिःसत्त्वं कल्पयतीति न
युक्तम्, न हि यत एव यत्संशयः स एव तन्निश्चयाय
प्रभवति-अतिप्रसङ्गात्।

(वि०) अथार्थापत्तिविवेचनम्।

व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वं प्रतिपाद्य तेनैव चारितार्थ्ये-ऽर्थापत्तिर्मीमांसकाभिमता नाङ्गीकार्येत्यभिप्रायेण प्रसङ्गसङ्गत्यार्थाप-त्तिनिराकरणमारभते व्यतिरेक्यनुमानसिद्धावित्यादिना। व्यतिरेक्य-नुमानसिद्धौ-व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिजनकत्वसिद्धौ। अर्था-पत्तिः-अर्थापत्तिशब्दवाच्यं ज्ञानम्। न मानान्तरम्-नानुमितिभि-न्नम्। तत्र हेतुमाह तेनैवेति। तथा चानुमितिसामग्रीभिन्नसामग्र्य-

जन्यत्वे सति जन्यत्वादिति हेतुरित्यर्थः । तथा चात्र-अर्थापत्तिशब्दवाच्यं ज्ञानमनुमितिभिन्नं न वेति विप्रतिपत्तिः । तत्र विधिकोटिर्मीमांसकानां निषेधकोटिर्नैयायिकानां बोध्या ॥

हेतौ स्वरूपासिद्धिमाशंकते मीमांसकमतेन स्यादेतदिति । ज्योतिःशास्त्रस्य व्याप्तिग्राहकमात्रतया न देवदत्तीयशतवर्षजीवित्वनिश्चायकत्वमत आह तत्कथितेति । गृह एवेति । गृहान्यावृत्तिरित्यर्थः । निश्चितो गृहाभावो-गृहाभावनिश्चय इत्यर्थः । जीवननियमग्राहकप्रमाणयोः-जीवित्वनिश्चयगृहान्यावृत्तित्वनिश्चययोः । बलाबलानिरूपणात्-प्रामाण्याप्रामाण्यान्यतरानिश्चयात् । बहिःसत्त्वकल्पनमिति । बहिःसत्त्वनिश्चयाभावेन चेत्यर्थः । नियमद्वयविषयकमिति । नियमद्वयविषयकनिश्चयद्वयविषयकं प्रामाण्यसंशयं जनयित्वेत्यर्थः । जीवनोपपादकं-शतवर्षमध्ये गृहे सतः शतवर्षजीवित्वस्य व्यापकम् । कल्पयतीत्यत्र मानमाह यथोक्तेति । गृहाभावः-गृहवृत्तिदेवदत्ताभावनिश्चयः । ईदृशनिश्चयस्य प्रामाण्यसंशयेऽहेतुत्वेन द्वारत्वासंभवादाह तदुत्पादितेति । तत्प्रयोज्यनिश्चयद्वयविषयकप्रामाण्यसंशय इत्यर्थः । सोऽपि न जीवने हेतुः जीवनसंशयेनान्यथासिद्धत्वात्तस्य तद्व्यापारत्वे मानाभावादत आह जीवनसंशय एवेति । ननु जीवनसंशयस्य व्यापाराभावात्कथं करणत्वमित्याशंक्याह करण इति । तथाच फलायोगव्यवच्छिन्नत्वमेवात्र करणत्वं न तु व्यापारवदसाधारणत्वमित्यर्थः । प्रमाणयोः-शतवर्षजीवित्वगृहान्यावृत्तित्वनिश्चययोः । तदाहितसंशयद्वारा-तादृशविरोधज्ञानाहितप्रामाण्यसंशयद्वारा । विरोधज्ञानं विना प्रामाण्यसंशयासंभवेनोपजीव्यत्वादिति भावः । मध्यवर्तिप्रामाण्यसंशये व्यापारत्वमप्रामाणिकमिति कश्चिदित्यनेनास्वरससूचनम् । अर्थापत्तिवाद्युपसंहरति तदेति । जीवित्वे सति गृहासत्त्वस्यैव नैयायिकैर्हेतूकरणीयत्वादिति भावः ॥

तत्र नैयायिक आक्षिपति ननु संशयस्येति । कदाचित् प्रमितत्वे-यदा कदाचित् निश्चितविषयकसंदेहस्यैव कल्पनाङ्गत्वे । कल्पना स्यात्-जीवनतदुपपादककल्पना स्यात् । व्यभिचारेण-अन्वयव्यभिचारेण । मीमांसकः समाधत्ते न यथोक्तेति । किञ्चेत्युक्तदोषमुद्धरति अत एवेति । यथोक्तसामग्रीजन्यसंशयस्य कल्पनाङ्गत्वादेवेत्यर्थः । यथो-

केति । यथोक्तरूपेण जीवित्वसंशयं न जनयतीति न मृतत्वेन जनिष्यमाणत्वेन निश्चितयोः गृहासत्त्वनिश्चयः बहिःसत्त्वापादक इति भावः ॥ ननु योग्यानुपलब्धिजनितगृहाभावनिश्चये प्रामाण्यसंशयात् भविष्यति गृहाभावसंशय इत्यत आह गृहाभावश्चेति । तथाच योग्यानुपलब्धिजन्यज्ञानस्य विशेषदर्शनतया प्रामाण्यसंशयाभाव इति भावः ॥ तुल्यबलत्वमिति । सन्दिग्धाप्रामाण्यकत्वमित्यर्थः । विशेषदर्शनेति । बहिःसत्त्वव्याप्यस्य शतवर्षेषु गृहासत्त्वे सति शतवर्षजीवित्वनिश्चयस्य विरहात् कथं बहिःसत्त्वनिश्चय इति भावः ॥ यदि च संशयहेतुकार्थापत्तिस्थले व्याप्यनिश्चयो न हेतुः किन्तु व्याप्यसंशय एवेति मन्यते तदाप्याह कल्पने वेति । तत्कल्पनापीति । भवदभिमतसंशयरूपसामग्रीसत्त्वात् मरणकल्पनापि स्यादिति भावः । एकं–गृहान्यावृत्तित्वज्ञानम् । बलीयः–निश्चितप्रामाण्यकम् । अपरं-शतवर्षजीवित्वज्ञानम् । अबलं–गृहीताप्रामाण्यकम् । तदेति । तदा न शतवर्षजीवित्वसंशय इत्यर्थः । नन्वेवमेवोच्यतामत आह एवञ्चेति । व्यतिरेकेत्युपलक्षणम् । विद्यमानत्वे विशेषणेऽन्वय्यपि द्रष्टव्यः । तथा चोक्तव्यतिरेकिणैव बहिःसत्त्वज्ञानं न तु लिङ्गविशेषणजीवनसंशयेऽर्थापत्त्या बहिःसत्त्वकल्पनमिति नैयायिकाशयः । दूषणान्तरमाह किञ्चेति । अतिप्रसङ्गादिति । सर्वत्रैव तत्संशयोत्तरं तन्निश्चयापत्तेरिति भावः ॥

(चि०)मैवम् । यथोक्तसामग्रीजनितसंशयवानेवं तर्कयति योग्यानुपलब्धिगृहीतो गृहाभाव इति तन्निश्चयः सुदृढ इति जीवननियमग्राहकयोरेकं बाध्यं विरुद्धयोरप्रमाणत्वात् । तदिह मरणं कल्पयित्वा जीवनग्राहकं बाध्यतां नो वा, बहिःसत्त्वं कल्पयित्वा गृहनियमग्राहकम्, तत्र बहिःसत्त्वकल्पने गृहनियमग्राहकमात्रबाधा मरणकल्पने तु शतवर्षजीवी गृह एवेति नियमद्वयस्यापि बाधा स्यात्, तदाह–जीवनबाधे तन्नियमबाधस्यावश्यकत्वात्–इति । किञ्च अद्य जीवति श्वो

जीविष्यतीत्यादिबहुतरक्षणलवमुहूर्त्तादिसमयोपाधिनियतं जीवनमुपलब्धमिति तद्बाधे बहुतरव्याप्तिबाधः, देवदत्ततदवयवगृहसत्त्वव्याप्तिश्चाल्पा, तथाऽभावस्वरूपमरणापेक्षया बहिःसत्त्वस्य भावस्य लघुत्वम्। यदि च गृहाऽन्योन्याभावाश्रयबहिःपदार्थवृत्तिसंयोगाश्रयत्वं बहिःसत्त्वमिति तदपेक्षया मरणमेव लघु, तथापि मरणापेक्षया जीवनमात्रं लघिष्ठमिति तदेव कल्पयितुमर्हम् । ततोऽर्थापत्तिकल्पितं जीवित्वमुपजीव्यानुमानादपि बहिःसत्त्वज्ञानं भविष्यतीत्यतो व्यावर्त्तकसहकृतो यथोक्तसामग्रीप्रभवः संशयो बहिःसत्त्वं कल्पयति। न च वाच्यं–तर्काणां विपर्ययापर्यवसायित्वे आभासत्वम्, तत्पर्यवसाने च तदेवानुमानमेतत्तर्कसहायं बहिःसत्त्वमनुमापयिष्यति इति, यतो लाघवगौरवतर्काणां विपर्ययापर्यवसायिनामेव प्रमाणसहकारित्वमत एव प्रत्यक्षशब्दादावपि सहकारी सः। न च तस्यां दशायामेव प्रमाणान्तरमस्ति ततोऽर्थापत्तिसहकारित्वं तर्कस्य।

ननु स्वकारणाधीनस्वभावविशेषात्तर्कानुगृहीतयथोक्तसंशयस्य यदि बहिःसत्त्वप्रमापकत्वं तदा मृते गृहस्थिते वा तादृशसंशयाद्यत्र बहिःसत्त्वकल्पना सापि प्रमा स्यादिति चेत् । न । यथाहि प्रमापकस्येन्द्रियस्य दोषेण प्रमाशक्तितिरोधानादैन्द्रियकभ्रमः तथा यथोक्तसंशयस्यापि दोषेण प्रमाशक्तितिरोधानादग्रहरूपभ्रमसम्भवात् । परोक्षज्ञानानां जनकज्ञानाविभ्रमत्वे यथार्थत्व-

नियम इति चेत्। सत्यम्, प्रकृतेऽपि जीवनगृहाभावनियमग्राहकप्रमाणयोरन्यतराभासत्वेनाभासत्वसम्भवात्। यद्वा दोषाभावसहकृतस्य यथोक्तसंशयस्य बहिःसत्त्वप्रमापकत्वमिति ॥

(वि०)उक्तनैयायिकाक्षेपे समाधत्ते मीमांसको मैवमित्यादिना। एवं तर्कयति-एवं लाघवगौरवतर्कमवतारयतीत्यर्थः। विरुद्धयोः-शतवर्षजीवित्वगृहान्यावृत्तित्वयोः। एतेन किमत आह तदिहेति। बाध्यतामिति। तथाच मरणसत्त्वेन जीवनज्ञानमप्रमा स्यात् बहिःसत्त्वसत्त्वेन गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयो वाऽप्रमा स्यादित्यर्थः। बाधाअप्रमात्वम्। नियमद्वयस्यापीति। जीवित्वगृहान्यावृत्तित्वद्वयनिश्चयस्येत्यर्थः। अत्रोक्तार्थे वृद्धसंमतिं प्रदर्शयति तदाहेति। देवदत्तेति। देवदत्ततदवयवादि यावत् तावत्यद्यश्वः प्रभृतिनियमसंभवेन जीवनग्राहकस्य बहुत्वं गृहनियमग्राहकस्याल्पत्वं द्रष्टव्यम्। अभावस्वरूपेति। तत्पुरुषीयशरीरसंयोगाधिकरणक्षणावृत्तितत्पुरुषीयशरीरप्राणसंयोगध्वंसरूपेत्यर्थः। गृहान्योन्याभावाश्रयेति। गृहतदभावान्योन्याभावकूटघटितत्वेन च बहिःसत्त्वं गुर्विति भावः। तथापीति। मरणापेक्षया जीवनं लघु इति तत्कल्पयित्वाऽर्थापत्तिकल्पितजीवित्वलिङ्गकानुमित्या बहिःसत्त्वं साध्यमित्यावश्यकतया गुर्वपि तदेवार्थापत्त्या कल्प्यते न मरणमिति तर्कशरीरमेवेदं द्रष्टव्यम्। तेन एतावत्तर्कसहकाराद्बहिःसत्त्वं कल्पयतीति नोपसंहारविरोधोऽन्यथाऽस्य ग्रन्थस्यार्थापत्त्या जीवित्वं कल्प्यते इत्यर्थे उपसंसंहारविरोधादित्यवधेयम् ॥ बहिःसत्त्वं कल्पयतीति। मरणे च लाघवज्ञानाभावान्न तन्निश्चयं जनयतीति भावः। एतेन किञ्चेत्याद्युक्तं प्रत्युक्तं तत्संशायकमात्रस्य तन्निश्चायकत्वे एवातिप्रसङ्गात् सहकारिविशेषेण तस्य तथात्वे चातिप्रसङ्गाभावादिति भावः। शङ्कते न चेत्यारभ्य इतीत्यन्तेन। विपर्ययः-गुर्वर्थविपरीतो लाघवार्थः। तदपर्यवसायित्वे-तदनुमितिजनकसामग्र्यसहकृतत्वे। आभासत्वं-लघ्वर्थनिश्चयाजनकत्वम्। ईश्वरानुमानादौ तद्दर्शनादिति भावः। ततः किमत आह तत्पर्यवसाने चेति। समाधत्ते यत इत्यनेन। ननु लाघवज्ञानस्य प्रमाणान्तरसहकारित्वे तेनैव बहिःसत्त्वज्ञानं भवि-

ध्यति किमर्थापत्त्येत्यत आह न चेति । तस्यां दशायां–लाघवज्ञान-दशायाम् ॥

नैयायिकः शंकते नन्विति ।

उत्तरयति न यथाहीति । ऐन्द्रियकभ्रम इति । नेत्रे कामलादि-रोगग्रस्ते पीतः शंख इति भ्रमदर्शनादित्यर्थः । अग्रहरूपेति । धर्म-धर्मिणोर्भेदाग्रहरूपेत्यर्थः । सत्यमिति । जीवनगृहाभावनियमग्राह-कप्रमाणयोः–शतवर्षजीवित्वनिश्चययोग्यानुपलब्धिजनितगृहाभावनि-श्चययोः । मृतस्थले जीवननिश्चयस्याभावसत्त्वादिति भावः । प्रमा-पकत्वमितीति । यथा दोषेण प्रमाशक्तिनाशस्तथा दोषाभावस्य प्रमाजनकत्वमिति यद्वेत्यादिसमाधानतात्पर्यम् ॥

इति संशयकारणकार्थापत्तिपूर्वपक्षविवेचनम् ॥

(चि०) उच्यते । अनयोरेकं बाध्यं विरुद्धार्थग्राहक-त्वादिति सामान्यतो दृष्टादेव तर्कसहकृताद् गृहनि-यमग्राहकबाधे लिङ्गविशेषेण जीवित्वनिश्चयेऽनुमा-नाद्बहिःसत्त्वसिद्धिः । तथाहि–जीवनप्रमाणबाधे गृह-नियमप्रमाणोत्थापितलिङ्गेन मरणानुमानात् प्रमा-णत्वाभिमतयोर्द्वयोरपि बाधा स्यात् । गृहनि-यमग्राहकबाधे च निष्परिपन्थिजीवनप्रमाणाल्लिङ्ग-विशेषणजीवित्वनिश्चये बहिःसत्त्वानुमानादेकप्रमा-णबाधैवेत्यादितर्कसहकृतात् सामान्यतोदृष्टादेवान-योरेकं बाध्यमिति जायमानानुमितिः परम्परामर-णज्ञापकं विषयीकरोति, न तु बहिःसत्त्वपरम्प-रासाधकं जीवनप्रमाणम् । तथा च सामान्यतोदृष्टा-देव गृहानियमग्राहकबाधे जीवनप्रमाणाल्लिङ्गविशेष-णजीवित्वनिश्चयेऽनुमानादेव बहिःसत्त्वज्ञानमिति किमर्थापत्त्या ।

(वि०) अथ संशयकारणकार्थापत्तिसिद्धान्तविवेचनम् ॥

एकं बाध्यमिति । देवदत्ते शतवर्षजीवित्वगृहान्यावृत्तित्वनिश्चयद्वयान्यतरत्वं उक्तभ्रमद्वयान्यतरवृत्तिशतवर्षजीवित्वगृहान्यावृत्तित्वोभयविरोधनिरूपकाधिकरणविशेष्यकशतवर्षजीवित्वप्रकारकज्ञानवृत्तित्वे सति तद्विशेष्यकगृहान्यावृत्तित्वप्रकारकज्ञानवृत्तित्वादित्यर्थः । गृहनियमग्राहकबाधे—गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्याप्रमात्वनिश्चये । अनुमानप्रकारमेवाह तथाहीत्यादिना । गृहनियमप्रमाणोत्थापितेन लिङ्गेन—गृहान्यवृत्तित्वविशिष्टगृहासत्त्वेन हेतुना । बाधा स्यादिति । मरणस्योक्तरीत्याऽनुमानसिद्धत्वात् देवदत्ते शतवर्षजीवित्वगृहसत्त्वनिश्चययोरप्रमात्वं स्यादित्यर्थः । निष्परिपन्थीति । प्रतिबन्धकाभावविशिष्टेत्यर्थः । जीवनप्रमाणात्–ज्योतिःशास्त्रगृहीतजीवित्वव्याप्तिनिश्चयात् । बहिःसत्त्वानुमानात्–बहिःसत्त्वानुमानप्रमाणसिद्धत्वात् । एकप्रमाणबाधैवेति । गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्याप्रमात्वमित्यर्थः । मरणज्ञापकमिति । गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयमित्यर्थः । एतावता किमायातं प्रकृते इत्यत आह तथाचेति । बाधे—अप्रमात्वे ।

(चि०) ननु बहिःसत्त्वज्ञानं विना जीवी गृह एवेत्यस्य ब्रह्मणापि बाधितुमशक्यत्वात् प्रथमं बहिःसत्त्वज्ञानं न तु गृहनियमग्राहकबाधानन्तरं तत्, येन निष्परिपन्थिजीवनग्राहकाज्जीवित्वनिश्चयेऽनुमानं स्यात्, न प्राथमिकबहिःसत्त्वज्ञानमर्थापत्तिं विना । न च गृहनियमग्राहिणि तुल्यबले जागरूके कथमर्थापत्त्यापि बहिःसत्त्वज्ञानमिति वाच्यम् । तर्कसहकारेणार्थापत्तेर्बलवत्त्वाद्बहिःसत्त्वज्ञानमुत्पाद्य गृहनियमग्राहकमानबाधादिति चेत् ।

न । तर्कसहकारेण सामान्यतोदृष्टस्य बलवत्त्वेन गृहनियमग्राहकबाधसम्भवात्, तस्माद्यथोक्तसंशयदशायां जीवनबाधे तन्नियमबाधस्याव-

श्यकत्वादिति तर्कानन्तरमेव बहिःसत्त्वज्ञानमित्यविवादम् । तत्र कल्पनीयप्रमाणबाधे यथोक्तसंशये तर्कस्य न सहकारित्वं गौरवात्, किन्तु नियमग्राहकबाधद्वारा बहिःसत्त्वपरम्परासाधके सामान्यतोदृष्टे लाघवात् । न च सामान्यतो दृष्टावतार एवात्र नास्तीति वाच्यम् । अनिर्द्धारितैकबाधप्राप्तौ ह्येकबाधानुकूलकल्पनायां विनिगमकस्तर्को भवति, न चैकबाधप्राप्तिः सामान्यतोदृष्टं विना । किञ्च विरोधज्ञानानन्तरमेकमप्रमाणमिति यदि धीर्नास्ति, तदा प्रामाण्यसंशयो न स्यात्, न स्याच्च जीवनसंशयः द्वयोरपि जीवनमरणानिश्चायकत्वात् ।

(वि०) अत्र मीमांसकः शङ्कते नन्विति । तत्-देवदत्ते बहिःसत्त्वज्ञानम् । अत्र नैयायिकाक्षेपं प्रदर्श्य निरसितुमाह न चेत्यादिना । जीवित्वसंशयकालिकप्रामाण्यसंशयाहितगृहान्यावृत्तित्वसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थितिसत्त्वात्कथमर्थापत्त्यापि बहिःसत्त्वज्ञानमिति आक्षेपाशयः । अर्थापत्तेर्बलवत्त्वादिति । अर्थापत्तिजनकजीवित्वसंशयस्य गृहान्यावृत्तित्वसंशयप्रतिरोधकत्वात् गृहनियमग्राहकमानबाधसंभवादिति भावः ।

नैयायिकः समाधत्ते नेति । जीवनबाधे-जीवित्वनिश्चयाप्रामाण्ये । तन्नियमेति । शतवर्षजीविनि देवदत्ते गृहमात्रवृत्तित्वनिश्चयाप्रमात्वस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । किन्त्विति । नियमग्राहकबाधद्वारा-गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयप्रामाण्यद्वारा । सामान्यतोदृष्ट इति । पूर्वोक्त इत्यर्थः । अनिर्द्धारितैकेति । सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयस्याप्रामाण्यनिर्णयेत्यर्थः । कल्पनायामिति । गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्याप्रामाण्योत्पादकबहिःसत्त्वकल्पनायामित्यर्थः । एकबाधप्राप्तिः—सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयस्याप्रामाण्यनिश्चयः । नन्विदमप्रमाणमिति संशयः सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयं विनैवोक्ततर्कसहकारात् बहिःसत्त्वज्ञानमुत्पादयिष्यतीति किं सामान्यतोदृष्टेनात्रेत्याशंकयाह कि-

श्चेति। ननु माभूत् प्रामाण्यसंशयो जीवनसंशयादेव बहिःसत्त्व-कल्पना स्यादत आह न स्याच्चेति। द्वयोः–जीवनग्राहकप्रमाणगृहा-न्यावृत्तित्वग्राहकप्रमाणयोः। जीवनमरणनिश्चायकत्वात्–जीवि-त्वगृहान्यावृत्तित्वनिश्चयोपस्थितत्वात्। तथा चागृहीताप्रामाण्यक-जीवित्वनिश्चयस्य वर्त्तमानत्वात् कथं तत्संशय इति भावः।

(चि०) अथैकमनयोरप्रमाणमिति ज्ञानं जनयि-त्वा सामान्यतोदृष्टस्य पर्य्यवसितत्वात्तज्जनितनियम-द्वयसंशयाहितजीवनसंशयानन्तरं तर्कावतारे बहि-रस्तीति ज्ञानं जायमानं संशयस्य कारणत्वं व्यवस्था-पयतीति चेत्।

न। यदेव हि विरुद्धार्थग्राहकत्वं तर्कविनाकृतमनि-र्द्धारितैकाप्रामाण्यानुमितिमजीजनत्तदेव तर्कसहकृतं पुनरनुसन्धीयमानं गृहनियमग्राहकप्रमाणमित्यनुमितिं बहिःसत्त्वज्ञानानुकूलां जनयति सहकारिवैचित्र्येणै-कस्यापि विचित्रफलजनकत्वात्। न च जीवनसंश-यानन्तरं तदनुसन्धानमसिद्धम्, गृहनियमग्राहकस्य जीवनग्राहकविरुद्धार्थग्राहकत्वानुसन्धानं विना बहिः-सत्त्वकल्पनेऽप्यबाधप्रसङ्गात्।

(वि०) आक्षिपति अथेति। पर्यवसितत्वात्–विनाशात्। व्यव-स्थापयतीति। तथाचाप्रामाण्यसंशयात्पूर्वं सामान्यतोदृष्टाभावे-ऽपि बहिःसत्त्वज्ञाने संशयकारणकत्वं निर्विवादमेवेत्याक्षेपार्थः।

समाधत्ते नेति। अनिर्धारितेति। सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयस्या-प्रामाण्यानुमितिमित्यर्थः। पुनरिति। जीवनसंशयानन्तरमित्यादिः। एकस्य विलक्षणोभयजनकत्वे हेतुमाह सहकारीति। अबाधप्रस-ङ्गादिति। इदमत्राकूतम्। तर्कावतारकाले पूर्वोत्पन्नसंशयोऽपि दुर्लभः तावत्पर्यन्तमनवस्थानात्, तथाच पुनः संशयासंजनमपि। एवं च तस्य कल्प्यप्रमाणभावतया प्राप्तप्रमाणभावस्य सामान्य-तोदृष्टस्यैवावतारो लाघवात्कल्प्यत इति।

(चि०) अथ यदि पर्य्यवसन्नमपि प्रमाणं पुनरनुसन्धीयमानं सहकारिविशेषात् फलान्तरजनकम्, तदेच्छा द्रव्याश्रिता कार्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टद्रव्याश्रितत्वानुमितौ पश्चादष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधे व्यतिरेकिणात्मसिद्धिरिति भज्येत अष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधसहकृतात् सामान्यतोदृष्टादेव पुनरनुसन्धीयमानात् तत्सिद्धेरिति चेत् ।

न । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन तत्प्रकारकबुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात्, व्यतिरेकिणोऽप्यन्यत्र सामर्थ्यावधारणेनोपायान्तरस्यादोषाच्च । अपि च देवदत्तो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वान्मद्वदिति सामान्यतोदृष्टं लाघवसहकारेण जीवनप्रतियोगित्वं विषयीकरोति, तथा च लिङ्गविशेषणनिश्चयादनुमानादेव बहिःसत्त्वसिद्धिः ।

(वि०) आक्षिपति अथेति । अष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधे—अष्टद्रव्यवृत्तित्वाभावनिश्चये । व्यतिरेकिणेति । इच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिताऽष्टद्रव्यानाश्रितत्वविशिष्टगुणत्वादित्युक्तव्यतिरेकिणेत्यर्थः ।
समाधत्ते नानुमितेरिति । तत्प्रकारकेति । अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वप्रकारकेत्यर्थः । नन्वीश्वरानुमानादौ लाघवबाधसहकारेण व्यापकतानवच्छेदकमपि प्रकारीभूतं दृश्यते इत्यतो हेत्वन्तरमाह व्यतिरेकिणोपीति । अदोषाच्चेति । एतद्धेतुद्वयमुपलक्षणम् । सामान्यतो दृष्टस्य पुनरनवतारे व्यतिरेकिणं विना प्रकारान्तराभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । न चैतदसिद्धम्—इच्छाया गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वानुमिते प्रसिद्धबाधेऽष्टद्रव्यानाश्रितत्वे आश्रितत्वस्यापि तदनाश्रितत्वे सति गुणत्वादितिवद्व्यतिरेकिलिङ्गत्वात् । न च गुणत्ववदाश्रितत्वमपि सामान्यतोदृष्टं पूर्वमुपस्थितं येन पुनरवतारे व्यतिरेकिणोऽन्यथासिद्धिः स्यात् । तद्धि सामान्यतोदृष्टस्य गुणत्वस्य साध्यं न साधनतयोपस्थितं प्रागित्यलम् ॥ ननु० विरुद्धार्थग्राहकत्वप्रतिसन्धानं विना

बहिःसत्त्वनिश्चयस्यासत्त्वमसिद्धम् पुनरनुसन्धानाभावेऽपि यथोक्तसामग्रीजन्यसंशयानन्तरं लाघवाद्बहिःसत्त्वनिश्चयस्यानुभवसिद्धत्वादित्यस्वरसेनाहाऽपि चेति ।

(चि०) अथ लाघवसाचिव्यात् सामान्यतोदृष्टस्यापि विशेषविषयत्वात् नियमग्राहकप्रमाणोत्थापितलिङ्गकमरणानुमानेन जीवनग्राहकस्येवास्यापि सत्प्रतिपक्षत्वम् एकेनापि भूयसामपि प्रतिबन्धसम्भवात् । न च तर्कात्सामान्यतोदृष्टस्य बलवत्त्वम्, व्याप्तिपक्षधर्मते हि बलम्, तच्च तुल्यमेव ज्ञातं लाघवाख्यतर्कस्य विशेषमात्रपर्यवसायकत्वेन व्याप्तिग्राहकत्वस्य तुल्यत्वादिति चेत् ।

तर्हि पक्षताबलाद्विशेषासिद्धिः क्वापि न स्यात्, सर्वत्र सामान्यमुखप्रवृत्तप्रमाणस्य विशेषपर्यवसानेऽन्यसाधर्म्येण सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । अप्रयोजकत्वान्न विपरीतसाधनमिति तुल्यं नियमग्राहकस्याप्रयोजकत्वात् । जीवनग्राहकस्य तु सामान्यतोदृष्टस्य ज्योतिःशास्त्रायथार्थत्वमेव विपक्षबाधकं व्याप्तिग्राहकमस्ति । तस्मात् सामान्यमुखप्रवृत्तस्य सहकारिविशेषाद्विशेषपरस्यानुमानस्य तद्विशेषविलक्षणग्राहकप्रमाणेन सत्प्रतिपक्षत्वम् । न च प्रमाणविरोधेनास्य तर्को न सहकारीति वाच्यम् । तर्कानवतारे विशेषपरत्वाभावेनाविरोधात्, तदवतारे तदधिकबलत्वादेव, अन्यथा तर्कानवतारे सत्प्रतिपक्षस्य तदवतारेऽपि तत्त्वं न निवर्त्तते । किञ्चैवमर्थापत्तावपि तद्विरोधेन न सहकारी स्यात् । यदुक्तं–मरणकल्पने शतवर्षावच्छिन्नजीवी गृह एवेत्यस्यापि बाध–इति, तन्न विशि-

ष्टबाधो न विशेष्यबाधात्—मरणेऽपि जीवी गृह एवे-त्यस्य विशेष्यस्याबाधात् । किन्तु विशेषणबाधात् । स च शतवर्षजीवित्वबाध एव । विशेषणाभावायत्तो विशिष्टाभावोऽप्यस्तीति चेत् न । विशेष्यवति विशि-ष्टाभावस्य केवलविशेषणाभावात्मकत्वात् विशिष्ट-स्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमात् ।

(वि०) पुनराक्षिपति अथेति । विशेषविषयत्वात्—जीवनविष-यत्वात् । अनुमानेनेति । देवदत्तो मरणधर्मी गृहान्यावृत्तित्वे सति गृहवृत्तित्वस्याप्रामाणिकत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः । जीवनग्राहकस्य—देवदत्तः शतवर्षजीवी ज्योतिःशास्त्रगृहीतव्याप्तिकत्वादित्यादेः । ननु जीवनग्राहकस्य केवलप्राणित्वादिरूपतया भूयस्त्वेन बलवत्त्वान्न सत्प्रतिपक्षितत्वमत आहैकेनेति ।

विशेषपर्यवसाने-इति । लाघवादिसहकारेण विशेषप्रकारेणा-नुमित्युत्पाद इत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षसंभवादिति । पर्वतो वह्निमानित्य-त्रापि पर्वतो न पर्वतीयवह्निमान् पर्वतीयवह्निमदन्यत्वात् इति सत्प्र-तिपक्षसंभवादित्यर्थः । अप्रयोजकत्वात्—अनुमितिप्रयोजकरूपशून्य-त्वात् । न विपरीतसाधनं—न पक्षधर्मताबललभ्यविशेषविरहव्याप्य-वत्तानिश्चयः । तुल्यमिति । गृहान्यावृत्तित्वस्य देवदत्ते सन्दिग्धत्वा-दिति भावः । अप्रयोजकत्वादिति । पूर्वोत्पन्नगृहान्यावृत्तित्वनिश्च-यस्य प्रामाण्यसन्देहादनुमित्यजनकत्वादित्यर्थः । ननु नैयायिकस्या-पि जीवित्वसहकृतगृहासत्त्वेन बहिःसत्त्वानुमितिरप्यनुपपन्ना जीविं-त्वविषयकानुमितेरपि गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयवत् प्रामाण्यसंशयेन लिङ्गविशेषणजीवित्वसन्देहात् परामर्शासंभवादित्याशङ्कायामाह जीवनग्राहकस्येति । जीवनग्राहकस्य सामान्यतोदृष्टस्य विपक्षबाध-कं ज्योतिःशास्त्रायथार्थत्वमेव व्याप्तिग्राहकमित्यन्वयः । व्याप्तिग्राहक-मस्तीति । जीवित्वलिङ्गकबहिःसत्त्वानुमाने परामर्शनिश्चायकमस्तीति भावः । ननु गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयासत्त्वेपि मरणव्याप्यत्वेन धर्मान्त-रनिश्चय एव प्रतिबन्धकः स्यादित्यभिप्रायेणाक्षिपति न चेति । प्रमाणान्तरविरोधेन—मरणव्याप्यमेयत्वादिरूपधर्मान्तरनिश्चयेन । त-

था चैतादृशधर्मान्तरनिश्चयसत्त्वेऽर्थापत्तिरिति मीमांसकाशयः। अविरोधादिति। विशेषप्रकारकानुमितिजनकत्वाभावेन मरणव्याप्यवत्तानिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः। तदधिकबलवत्त्वादेव–तदपेक्षया सामान्यतोदृष्टस्याधिकबलवत्त्वात्। तद्विरोधिनेति। बहिःसत्त्वाभावव्याप्यत्वेन यत्किञ्चिद्धर्मस्य प्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः। बाध इति। अप्रामाण्यमित्यर्थः। न विशेष्यबाधादिति। न गृहान्यावृत्तित्वाभाववति गृहान्यावृत्तित्वप्रकारकत्वादिति भावः। अबाधात्–गृहान्यावृत्तित्वांशे बाधाभावात्। किन्त्विति। शतवर्षजीवित्वाभाववति शतवर्षजीवित्वप्रकारकत्वादित्यर्थः। शतवर्षजीवित्वबाध एवेति। तथाच निश्चयद्वयस्याप्रमात्वद्वयकल्पनानवकाश इति भावः। विशेषणाभावायत्त इति। तथाच विशिष्टाभाववति विशिष्टप्रकारकत्वरूपाप्रमात्वद्वयकल्पनापत्तिरिति भावः। विशेष्यवतीति। एतच्च परमतेऽस्मन्मते विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वात्। वस्तुतो लाघवं विनिगमकमेव न किन्तु ज्योतिःशास्त्रस्य प्रामाण्यमिति हृदयम्।

(चि०) अन्ये तु शतवर्षजीवी देवदत्तो जीवी गृह एव नास्तीति प्रमाणेषु द्वयोरविरोधेऽपि तृतीयमादाय विरोधज्ञानमस्ति, तत्र जीवी गृह एवेत्यप्रमाणघटितप्रमाणद्वयविरोधज्ञानजनिताप्रामाण्यसंशयाहितजीवनसंशयात् प्रमाणयोरविरोधोपपादकप्रमाणविरोधि बहिःसत्त्वं कल्प्यते। यथोक्तसंशयस्यायमेव स्वभावो यद्वस्तुगत्या अप्रमाणं तद्विरोधि कल्पयति, विरोधघटकस्य वस्तुगत्या अप्रमाणत्वमेव विनिगमकत्वमिति।

तत्तुच्छम्। अप्रमाणस्यापि प्रमाणत्वेन ज्ञानात्। तर्कादिभिर्विशेषदर्शनं विना यथोक्तसंशयानन्तरं बहिरस्तीति ज्ञानमसिद्धमतो न फलबलेन तथाऽर्थापत्तिकल्पनम्। किञ्च मृते गृहस्थिते बहिःस्थिते तादृशसं-

शयादेव बहिःसत्त्वं गृहसत्त्वं मरणञ्च कल्पयेत, कस्य-चित् क्वचिद्वस्तुगत्या अप्रमाणत्वात्, अर्थापत्त्याभा-सश्चैवं न स्यात्।

(वि०) मीमांसकमतान्तरमुत्थाप्य दूषयितुमाहाऽन्ये त्वित्यादिना। प्रमाणेषु-निश्चयत्रयेषु मध्ये। द्वयोः-शतवर्षजीवित्वशतवर्ष-मध्यगृहासत्त्वनिश्चययोः। तत्र-तस्मिन् (गृहे नास्तीति) तृतीय-ज्ञाने सति। अप्रामाण्यसंशयेति। देवदत्तवृत्तिशतवर्षजीवित्वगृहा-न्यावृत्तित्वनिश्चयद्वयनिष्ठाप्रामाण्यसंशयेत्यर्थः।

एतन्मतं दूषयति तत्तुच्छमिति। फलबलेनेति। तर्कं विनापि बहिःसत्त्वज्ञानोत्पत्तिबलेनेत्यर्थः। किञ्चेत्याद्यर्थापत्त्याभासश्चैवं न स्यादित्येको ग्रन्थः। अप्रमाणत्वादित्यस्यानन्तरं इतिः पूरणीयः, तेन हेतुत्वं लभ्यते। यद्वा कल्पयेतेति पूर्वापादने यदीष्टापत्तिं कुर्या-त्तदा दोषान्तरमाहाऽर्थेति॥

इति संशयकारणकार्थापत्तिसिद्धान्तविवेचनम्।

(चि०) स्यादेतत् माभूत् संशयः करणमर्थाप-त्तावनुपपत्तिस्तु स्यात्, तथाहि-जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीति ज्ञाने सति बहिःसत्त्वं विना जीवतो गृहा-सत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानानन्तरं बहिरस्तीति धीरस्ति तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुपपत्तिज्ञानं करणम्। न च देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वात् घटवदित्यनुमानाद्विद्यमानत्वे सति यत्र यन्नास्ति तदन्यदेशे तदस्ति, यथा गृह एव कोणेऽसन्नहं मध्ये तिष्ठामीतिव्याप्तिप्रभवानुमानाद्वा बहिःसत्त्वासिद्धेः किमर्थापत्त्येति वाच्यम्। हेतुसाध्ययोः सहचाराज्ञान-दशायामनुपपत्तिज्ञानेऽपि बहिःसत्त्वज्ञानात्। सामा-न्यतो व्याप्तिश्चानुमाने उपसंहर्त्तुमशक्येति तदन्यदेश-सिद्धिरर्थापत्त्यैव।

अथानुपपत्तिकारणकार्थापत्तिपूर्वपक्षविवेचनम् ॥

(वि०) संशयहेतुकार्थापत्तिं निराकृत्यानुपपत्तिकरणकामर्थापत्तिमाशङ्कते स्यादेतदिति । प्रभवेति । पूर्वानुमाने सत्त्वे सति यद्गृहासत् तद्बहिःसदित्येव हेतुः, इह तु सामान्यतो व्याप्तिरिति भेदाद्विकल्प इति भावः । विशेषव्याप्तिमूलकमनुमानं दूषयति हेतुसाध्ययोरिति । सामान्यतोव्याप्तिमूलकानुमानं दूषयति सामान्यत इति । अशक्येति । सामान्यमुखी व्याप्तिर्नानुमितिकरणमित्यर्थः ॥

(चि०) ननु जीविनो गृहासत्त्वमनुपपन्नं किं देवदत्तबहिःसत्त्वं विना उत बहिःसत्त्वमात्रं विना ? नाद्यः-प्रथमं देवदत्तबहिःसत्त्वाप्रतीतौ तेन विनेदमनुपपन्नमिति ज्ञानाभावात्, प्रतीतौ वा किमर्थापत्त्या, अर्थापत्तित एव तत्प्रतीतावन्योन्याश्रयः, तदुक्तं-यतोन्यत्वं ततिसिद्धेरग्रे तदसिद्धेः-इति । नान्त्यः-अन्यदीयबहिःसत्त्वज्ञानं विनाऽनुपपत्त्यभावात्, बहिःसत्त्वमात्रसिद्धावपि देवदत्तबहिःसत्त्वासिद्धेरिति चेत् । न ।

सामान्येन हि विनाऽनुपपत्तिज्ञानं कारणं सामान्याकारेणाशेषज्ञानं फलम्, तथाहि-जीवतो बहिःसत्त्वं विना गृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानं यस्य गृहासत्त्वमनुपपन्नं तत्र बहिःसत्त्वं कल्पयति नान्यत्र, देवदत्तश्च तथेति सिद्धे देवदत्ते बहिःसत्त्वं कल्प्यत इति देवदत्तबहिःसत्त्वं पर्यवस्यति, न तु तेन रूपेण कल्पना न वा तेन विनाऽनुपपत्तिज्ञानं कारणम्, यथा वह्निमात्रव्याप्याद्धूमात् पर्वते वह्निसिद्धिरेव पर्वतीयवह्निसिद्धिर्न तु पर्वतीयत्वेनैव धूमात्तत्सिद्धिः-तेन रूपेण व्यापकत्वाग्रहात् ।

(वि०) नैयायिकः शङ्कते नन्विति । ज्ञानाभावादिति । प्रतियोगिज्ञानं विना व्यतिरेकज्ञानासंभवात् इति भावः । अन्योन्याश्रय इति । अर्थापत्तितस्तत्प्रतीतौ तेन विना नानुपपत्तिज्ञानमनुपपत्तिज्ञानेऽर्थापत्तिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । स्वीकृतदोषे श्रीहर्षसंमतिमाह तदुक्तमिति । यतोऽन्यत्वमिति । अनुपपत्तिः-अन्यथानुपपत्तिः देवदत्तबहिःसत्त्वादन्येन प्रकारेण जीविगृहासत्त्वानुपपत्तिरिति यावत् । तथाच यतो देवदत्तबहिःसत्त्वादन्यत्वं तद्बुद्धेरग्रे देवदत्तबहिःसत्त्वसिद्धेः पूर्वं तदसिद्धेरुक्तानुपपत्तिज्ञानासिद्धेः । बहिःसत्त्वमात्रपदेन यावद्बहिःसत्त्वं बहिःसत्त्वत्वावच्छिन्नत्वं वा ग्राह्यम् ! नाद्य इत्याह अन्यदीयेति । नान्त्य इत्याह बहिःसत्त्वमात्रेति ।

मीमांसकः समाधत्ते नेति । पर्यवस्यतीति । पक्षधर्मताबलादिति शेषः । तेन रूपेण-देवदत्तबहिःसत्त्वत्वरूपेण । कल्पनाज्ञानम् ॥

(चि०)अथोपपादकाभाववत्युपपाद्याभावनियमोऽनुपपत्तिर्न त्वभावमात्रमतिप्रसङ्गात् । एवञ्च व्यतिरेकव्याप्तिमत उपपाद्यव्यतिरेकयनुमानमुद्रयैव साध्यसिद्धेः किमर्थापत्त्या ? तथाहि-देवदत्तो बहिः सन् जीवित्वे सति गृहासत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं, यथा मृतो गृहस्थितो वा । न चान्यव्याप्त्याऽन्यस्य गमकत्वेऽतिप्रसङ्गः-साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य नियामकत्वात् । न चार्थापत्तौ स्वरूपसती व्याप्तिर्लिङ्गं नानुमान इति वाच्यम् । अनुपपत्तेर्ज्ञानं विना कल्पनानुदयात्, अर्थापत्त्याभासानवकाशाच ।

मैवम्-अत्र हि व्यतिरेकव्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्मत्वामिति व्याप्तिधीजन्यमपि बहिःसत्त्वज्ञानं नानुमितिः तस्या व्याप्तपक्षधर्म्मताज्ञानजन्यतानियमात् । न च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन प-

क्षधर्मस्य ज्ञानमनुमितिप्रयोजकमिहाप्यस्तीति वाच्यम् । केवलान्वयिनि तदसम्भवात्, तदपेक्षया साध्यव्याप्यत्वज्ञानस्य लघुत्वाच्च ।

(वि०) नैयायिकः पुनराक्षिपति अथेति । उपपादकाभाववतीति । उपपादकाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमापाद्यस्येत्यर्थः । अभावमात्रम्–उपपाद्याभावमात्रम् । अतिप्रसङ्गादिति । केवलधूमाभावज्ञानादपि धूमस्यार्थापत्त्यापत्तिरिति भावः । अर्थापत्त्याभासेति । कथं व्यभिचारिणाऽर्थापत्तिरिति भावः ।

मीमांसकः समाधत्ते मैवमिति । व्याप्तेति । अन्वयव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानेत्यर्थः।केवलान्वयिनि तदसम्भवादिति । साध्याभावस्यैवाप्रसिद्धेरिति भावः । साध्यव्याप्यत्वेति । साध्यस्यान्वयव्याप्तिज्ञानस्येत्यर्थः ॥

(चि०) अथ व्यतिरेकसहचाराद्धेतोरेव व्याप्तिर्दृश्यते, एवञ्चान्वयस्य व्यतिरेकस्य उभयस्य वा सहचाराद्व्याप्तिग्रहस्त्रैविध्येऽनुमानत्रैविध्यम्, अत एव धूमो दशाविशेषेऽन्वयी व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी चेति ।

अस्तु तावदेवं तथापि जीविदेवदत्ताभावो गृहे वर्त्तमानो न बहिःसत्त्वे लिङ्गं देवदत्तावृत्तित्वात्, बहिःसत्त्वगृहनिष्ठाभावयोर्व्यधिकरणत्वेन नियतसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यभावाच्च । उपरि सविता भूमेरालोकवत्त्वादित्यत्र भूमेरुपरिसन्निहितसवितृकत्वेनानुमानात् । नापि गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम्, तत्प्रतियोगित्वस्य देवदत्तधर्मतया तदसन्निकर्षे प्रत्यक्षेण ज्ञातुमशक्यत्वात् । अत एव विशेष्यासन्निकर्षात्तृतीयलिङ्गपरामर्शोऽपि न प्रत्यक्षेण । न च व्यतिरेकव्याप्तिगृहनिष्ठाभावयोर्ज्ञानं सहकार्यासाद्य मनसैव

स जन्यत इति वाच्यम् । सहकारिण एव मानान्तर-त्वप्रसङ्गात् ।

अथ व्याप्तिज्ञानानन्तरं स्मर्यमाणधूमात् कथमनुमितिः ? उक्तन्यायेन तत्रापि लिङ्गपरामर्शाभावादिति चेत् । न कथञ्चित् । कथं तर्हि वह्निज्ञानम् ? पक्षधर्मधूमस्मृतिसहितात् धूमो वह्निं विना नास्तीत्यनुपपत्तिज्ञानादिति गृहाण । अत एव दृश्यमानो धूमो वह्निं विनाऽनुपपन्न इति यदा ज्ञायते तदाऽर्थापत्तिरेव, यदा त्वनुपपत्तिज्ञानं विना व्याप्यत्वेन प्रतिसन्धीयते तदाऽनुमानम्, त्वयापि त्रिविधानुमानस्वीकारात् । तस्माद्व्यतिरेकव्याप्तिमुपजीव्य जीविदेवदत्तगृहाभावो बहिःसत्त्वं कल्पयति ।

(वि०) पुनराह नैयायिकः अथेति । मीमांसक आहाऽस्तु तावदेवमिति । देवदत्तावृत्तित्वादिति । पक्षीभूतदेवदत्तस्य तदनधिकरणत्वादित्यर्थः । बहिःसत्त्वगृहनिष्ठाभावयोः-बहिःसत्त्वगृहवृत्तित्वविशिष्टाभावयोः । व्यधिकरणत्वेनेति । गृहाधिकरणदेशभेदस्यापि बहिःपदार्थघटकत्वादिति भावः । नियतेति । अत एव गृहवृत्तिदेवदत्ताभावोपि न लिङ्गं गृहमात्रवृत्तिपदार्थे तस्य सत्त्वेनाव्याप्यत्वादिति भावः । ननु भूमिनिष्ठालोकसंयोगस्योपरिदेशे संयोगसम्बन्धेन सवित्रनुमापकत्वं न संभवति पक्षावृत्तित्वादत आहोपरीति । तथाच तत्र भूमेः पक्षत्वम् सवितृसंयुक्तोपरिदेशकत्वस्य साध्यत्वम् उपर्यवच्छेदेनालोकसंयोगस्य हेतुत्वमिति नोक्तदोषः । नैयायिकस्य हेत्वन्तरमाशंक्य निराकरोति नापीति । ज्ञातुमशक्यत्वादिति । तथाच लिङ्गज्ञानाभावात् न व्याप्तिग्रह इति भावः । ननु गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं न हेतुः, किन्तु प्रतियोगितासम्बन्धेन गृहनिष्ठाभाव एव, स च देवदत्तस्यासंनिकृष्टत्वेऽपि गृहस्य संनिकृष्टतया गृहीतुं शक्य एवेत्यतो व्याप्तिग्रहाभावेऽपि देवदत्तस्यासंनिकृष्टतया न पक्षविशेष्यकपरामर्शसंभव इत्याहाऽत एवेति । मीमांसकमते च व्यतिरेकव्या-

तिस्मरणं जीविनो देवदत्तस्याभावनिश्चयश्चार्थापत्तिहेतुक इति बोध्यम् ॥ जन्यत इति । परामर्श इति शेषः ।

स्मर्यमाणधूमात्-पक्षवृत्तिधूमस्मरणात् । उक्तन्यायेति । विशेष्यस्यासंनिकृष्टत्वेनेत्यर्थः । धूमो वह्निं विनेति । वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगी धूम इति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादित्यर्थः । त्वयापीति । नैयायिकेनापीत्यर्थः । तत्र-वह्निमान्धूमादित्यत्र । त्रिविधेति । व्याप्तिभेदेनेत्यर्थः । यद्व्यतिरेक्यनुमितित्वेन नैयायिकानामभिमतं तदेव मीमांसकानामस्माकमर्थापत्तिरिति भावः । व्यतिरेकव्याप्तिमिति । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं सहकार्यासाद्येत्यर्थः । कल्पयतीति । निश्चाययतीत्यर्थः, न तु व्यतिरेकपरामर्शः-विशेष्यीभूतदेवदत्तासंनिकर्षेण परामर्शासम्भवादिति भावः ॥

(चि०) उच्यते । देवदत्तासन्निकर्षेऽपि तस्य गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं प्रत्यक्षेण गृह्यते । तथाहि-गृहे देवदत्तस्याभाव इति प्रत्यक्षं देवदत्तं षष्ठ्यर्थञ्चाभावसम्बन्धं प्रतियोगित्वलक्षणं गोचरयति-सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिद्वयविषयत्वात्, प्रतियोगिना सममभावस्य सम्बन्धान्तराभावात् । गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे च प्रत्यक्षोपस्थिते स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यमपि प्रत्यक्षेण सुग्रहम् । न च देवदत्तविशेष्यकं बहिःसत्त्वव्याप्यगृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानं नास्तीति वाच्यम्। पक्षवृत्तिलिङ्गपरामर्शमात्रस्यानुमितिजनकत्वात् अधिकस्य गौरवपराहतत्वात् ।

अनुपपत्तिकारणकार्थापत्तिसिद्धान्तविवेचनम् ॥

(वि०)गृहे देवदत्तस्याभाव इति । अत्र देवदत्तस्येति प्रतियोगित्वं षष्ठ्यर्थः प्रकारो न तु नेह देवदत्त इतिवत् संसर्गमर्यादया प्रतियोगित्वज्ञानं तेन प्रतियोगित्वत्वरूपव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वरूपलिङ्गलाभादनुमानावतारोऽन्यथा वैशिष्ट्यविधया प्रतियोगित्वलाभेपि व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गानुपस्थितौ कथमनुमानं भवेत् । न चैवं यत्रैव नेह देवदत्त इत्याकारकोऽनुभवस्तत्रै-

चानुमानावतारेऽर्थापत्तिः सावकाशेति वाच्यम् । अर्थापत्तावपि बहिःसत्त्वं विना गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यैवानुपपन्नबुद्धिर्गमिकेति प्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नोपस्थितिं विना तेनार्थापत्त्यनवतारानभ्युपगमात् ॥ नन्वनुपपत्तिर्न व्यतिरेकव्याप्तिः किन्तूपपादकाभावे उपपाद्याभावावश्यंभावः, स च व्यधिकरणयोरपि सुकरः । यदि देवदत्तस्य न बहिःसत्त्वं तदा गृहे सत्त्वावश्यंभावः, यदा वा गृहे देवदत्ताभावस्तदा देवदत्तबहिःसत्त्वावश्यंभाव इत्यनुपपत्तिज्ञानस्य वैयधिकरण्येपि सम्भवादतो न प्रतियोगित्वेऽनुपपत्तिज्ञानं कारणं येन प्रतियोगित्वधीरपेक्ष्येति । मैवम् । अवश्यंभावज्ञानस्य गमकत्वे धूमादावपि तथात्वापत्तेः धूमे सत्यवश्यं वह्निरिति ज्ञानात्, तथापि नार्थापत्तिर्मानान्तरम् अवश्यंभावेनैव गमकत्वेऽनुमानविलक्षणप्रकाराभावात् । इयांस्तु विशेषः—यदेकत्र व्यधिकरणे नानुपपत्तिरपरत्र सामानाधिकरण्येन यदधिकरणेन यदधिकरणान्तर्भावेनावश्यंभावधीस्तदधिकरणे ततः साध्यसिद्धिरित्यनुगतस्यैव गमकत्वप्रयोजकत्वात्, तस्मादवश्यम्भावज्ञानं न गमकं धूमाद्वह्नेरवश्यम्भाव इत्यस्य फलपर्यवसायितयाऽनुमितित्वान्नानुमानत्वमिति सामानाधिकरण्यधीरेव गमिका वाच्या, सा च व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वेन संभवतीति सुष्ठूक्तं त्वयापि तत्प्रकारिकैव धीरुपेया इति ॥ ननूक्तप्रत्यक्षस्य देवदत्तविषयकत्वे प्रमाणाभावः—देवदत्तं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायाभावात् अभावं साक्षात्करोमीत्यनुव्यसायात्, किन्तु तदव्यवहितपूर्ववर्तिस्मरणस्यैव देवदत्तो विषय इत्यत आह सम्बन्धज्ञानस्येति । ननु संबन्धप्रत्यक्ष एव सम्बन्धिद्वयं विषयः प्रतियोगित्वं तु न प्रतियोग्यभावयोः सम्बन्ध इत्यत आह प्रतियोगिनेति । तथा चान्यसम्बन्धेन इदमिह नास्तीति प्रतीत्यसम्भवात् प्रतियोगित्वस्य सम्बन्धत्वमावश्यकमिति भावः । एककालीनत्वादिश्च न तन्नियामक इति विभाव्यम् । अधिकस्य—पक्षविशेष्यकत्वस्य ॥

(चि०) अथवा अनतिप्रसक्तसहकारिवशान्मनसैव स्मृतदेवदत्तविशेष्यकस्तृतीयलिङ्गपरामर्शः । यथा च न सहकारि मानान्तरं तथोपपादितमधस्तात् ।

ननु मयूरः पर्वततरे न नृत्यति नृत्यति चेति ज्ञा-

नानन्तरं पर्व्वते नृत्यतीति ज्ञानमस्ति, न च व्यति-रेकिणस्तत्सम्भवति-पर्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रतीतौ व्यतिरेकव्याप्त्यनिरूपणात्। न च पर्वतनृत्याप्रसिद्धौ तेन विनाऽनुपपत्तिप्रतिसन्धानमपि नेति कथमर्थापत्तिरपीति वाच्यम्। अधिकरणं विनाऽनुपपद्यमानं नृत्यं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धेतरमधिकरणं कल्पयतीति चेत्। न।

मयूरनृत्यं साधिकरणं नृत्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धेतरं पर्वतमधिकरणमादाय नृत्यज्ञानं जनयति।

(वि०) ननु गृहनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यापि देवदत्तधर्मतयाऽसंनिकृष्टत्वात्तद्विशेष्यकोपि चाक्षुषः परामर्शोऽसंभवीत्यस्वरसादाह-अथवेति।

मीमांसकः शंकते नन्विति। अधिकरणं विनेति। अनुपपद्यमानं-अनुपपन्नत्वेन ज्ञायमानम्। नृत्यं-नृत्यनित्यत्वम्॥

(चि०) यद्वा पर्व्वतेतरे न नृत्यतीतिशब्देन नृत्याभावबोधानन्तरं मयूरो नृत्यतीतिशब्दाज्जायमानं ज्ञानं पर्व्वतनृत्यं गोचरयति। प्रसिद्धविशेषबाधसहकृतसामान्यज्ञानजनकप्रमाणस्य प्रसिद्धेतरं पर्व्वतमधिकरणविशेषमादाय ज्ञानजनकत्वनियमात्। अत एव नित्यज्ञानबाधानन्तरं क्षित्यादौ ज्ञानजन्यत्वं सिद्धनित्यत्वमादाय सिद्ध्यतीत्याचार्य्याः।

यद्वा मयूरनृत्यं पर्व्वताधिकरणकं पर्व्वतेतरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात् पर्व्वतत्ववदित्यन्वयव्यतिरेकी।

(वि०) यद्वेति । नृत्याभावबोधानन्तरमिति । पर्वतेतरनृत्याभावबोधानन्तरमित्यर्थः । इतरबाधसहकारेण पदानुपस्थितमपि शाब्दबोधे प्रकटीभूय भासत इति गुरुमतेनेदम्, अन्यथा मयूरो नृत्यतीति शब्दात् पर्वतेतराधिकरणकनृत्यबाधसहकारेण नृत्यविशेषसिद्धावपि नृत्यस्य पर्वतवृत्तित्वं तदुपस्थापकपदाभावादनुपपन्नमेव स्यादिति ध्येयम् ॥

स्वमते त्वाह यद्वेति । अन्वयव्यतिरेकी पर्वतनृत्यं गोचरयतीत्यनुषञ्जनीयम् ।

(चि०) अथ वा यः सम्भावितत्तदितरावृत्तिःसन् तदतिरिक्तवृत्तिर्न भवति न तद्वृत्तिर्भवतीति सामान्येन यत्तदर्थान्तर्भावेन व्याप्त्या नृत्यस्य पर्वतवृत्तित्वं सिद्ध्यति । एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्रापि अप्रसिद्धरात्रिभोजनसाध्यपीनत्वज्ञानं रात्रिभोजनमादाय सिद्ध्यति ।

(वि०)अथवेति । ननु पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इति ज्ञानानन्तरं पीनत्वं भोजनवत्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानात् दिवाभोजनबाधसहकृतात् देवदत्तो रात्रौ भुंक्त इति ज्ञानं जायते तत्रानुमानाद्यसंभवादर्थापत्तिरिष्यत इत्यत आह एवमिति । देवदत्त इति । अप्रसिद्धरात्रिभोजनदेवदत्त इत्यर्थः । रात्रिभोजनमिति । रात्रिभोजनानुमितिं जनयतीत्यर्थः ॥

(चि०) अथ यथा अभोजी पीन इत्यत्रायोग्यताज्ञानं तथा पीनो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्रापि दिवाभोजनस्य बाधाद्योग्यताघटकरात्रिभोजनस्याप्रतीतेः, अतो योग्यताघटकोपस्थितिं विना अन्वयमलभमानमिदं वाक्यं योग्यताघटकरात्रिभोजनोपपादकं रात्रौ भुङ्क्ते इति वाक्यं कल्पयित्वा तेन सहान्वयबोधं जनयति । न चैवं लाघवाद्रात्रिभोजनमेव कल्पयितुं युक्तम् । 'शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते' इति न्यायेन शब्दो·

पस्थापितमादाय शब्दस्यान्वयबोधजनकत्वात्। एव-
ञ्च श्रूयमाणशब्दस्यान्वयबोधकत्वं योग्यताघटकोप-
स्थापकेन शब्देन विनाऽनुपपद्यमानं तं कल्पयित्वा य-
त्रान्वयबोधं जनयति तत्र श्रुतार्थापत्तिः। द्वारमित्या-
दौ पिधेहीतिशब्दकल्पनं श्रुतार्थापत्तिरेव। शब्दश्च
यद्यपि श्रूयमाणो बाधितस्तथाप्यभिप्रायस्थः कल्प्यते।
यथा गुरुमते 'स्वर्गकामो यजेते'त्यत्र साक्षात्साधनता-
बाधे परम्पराघटकस्यानुपस्थित्या परम्परासाधनताज्ञा-
नविरहो योग्यताज्ञानाभावात् प्रसिद्धपदसामानाधि-
करण्यानुपपत्तिरिति योग्यताज्ञानाय परम्परासाधन-
ताघटकमपूर्वं लिङादिवाच्यं कल्पयति, ततः स्वर्ग-
साधनं याग इति ज्ञानं जायते, अन्यथा अपूर्वमपि
वाच्यं न स्यादिति।

(वि०) भट्टाभिमतां यथाश्रुतशब्देन शब्दकल्पनारूपां श्रुतार्था-
पत्तिमाशङ्कते अथेति। दिवाभोजनस्य बाधादिति योग्यताघटके-
त्यत्र हेतुः। योग्यताघटकोपस्थितिं विना–योग्यतात्मकरात्रिभोजि-
त्वोपस्थितिं विना। इदं वाक्यं–पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्त इति
वाक्यम्। उपपादकं–उपस्थापकम्। तेन सहेति। तदुपस्थापित-
रात्रिभोजित्वेन सहेत्यर्थः। अन्वयबोधं–पीनो देवदत्तो दिवा न
भुंक्ते किन्तु रात्रौ भुंक्त इत्यन्वयबोधम्। तन्मते योग्यतायाः शा-
ब्दबोधे भानादिति भावः। आशंकते न चेति। शब्दकल्पनेऽपि
अर्थोपस्थितेरावश्यकत्वादिति भावः। उत्तरयति शाब्दीति। तथा
च केवलार्थकल्पनया योग्यताज्ञाननिर्वाहेऽपि शब्दजन्योपस्थितिं
विना रात्रिभोजित्वरूपयोग्यतायाः शाब्दबोधे भानासंभवाच्छब्दः
कल्प्यते, तन्मते शब्दयोग्यताविषयकस्यैव शाब्दबोधस्योत्पत्तिनि-
यमादिति भावः। द्वारमित्यादाविति। एवमित्यादिः। तथा चात्रा-
पि पिधानविशेष्यकद्वारकर्मकान्वयबोधजनकत्वं पिधेहीतिशब्दा-
ध्याहारं विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानात् पिधेहिशब्दकल्पनं श्रुतार्थापत्ति-

रित्यर्थः। ननु पिधेहीतिशब्दस्य बाधितत्वादर्थापत्त्या द्वारमिति वाक्यं पिधेहीतिशब्दवदिति ज्ञानं कथं स्यादत आह शब्दश्चेति। बाधितः—नास्ति। अभिप्रायस्थ इति। द्वारमिति वाक्यं पिधेहीति शब्देन सहान्वयबोधं जनयत्विति एतादृशाभिप्रायविषयः कल्प्यत इत्यर्थः। तथा च तादृशाभिप्रायविषयत्वसम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानमर्थापत्त्या जननीयमिति भावः। योग्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थितिं विना शब्दान्वयबोध इत्यत्र प्राभाकरसंमतिमाह यथा गुरुमत इति। साक्षात्साधनताबाध इति। यागस्याशुतरविनाशित्वादिति भावः। परंपराघटकस्येति। अपूर्वस्येत्यर्थः। योग्यताज्ञानाभावादिति। यागे विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्यान्वये योग्यताज्ञानाभावादित्यर्थः। साक्षादसाधने साधनत्वान्वये परंपरासाधनत्वस्य योग्यतात्वादिति भावः। प्रसिद्धेति। प्रसिद्धपदस्य विधेरर्थेन इष्टसाधनत्वेनान्वयबोधानुपपत्तिरित्यर्थः। योग्यताज्ञानाय—परम्परासाधनताज्ञानाय। अन्यथेति। योग्यताप्रकारकोपस्थितेरपि हेतुत्व इत्यर्थः॥

(चि०) उच्यते। बाधकप्रमाणाभावोऽन्वयविरोधिरूपविरहो वा योग्यता। अतो दिवा अभोजने रात्रिभोजनाप्रतीतावपि भोजनसाध्यपीनत्वाद्दिवा न भुङ्क्ते इति शब्दादुधीरुत्पद्यते न प्रतीत्यनुपपत्तिः, किन्तु प्रतीतानुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्प्यते अत एवापूर्वमपि न वाच्यमिति वक्ष्यते। तस्मान्नार्थापत्तिरनुमानादतिरिच्यत इति।

(वि०) वस्तुतो योग्यतावच्छेदकधर्मिणि योग्यताज्ञाने शब्दधीर्न तु तद्धर्मवत्त्वधीस्तत्र तन्त्रमित्यभिसंधाय सिद्धान्तयति बाधकेति। बाधकप्रमाणाभावः—ग्राह्याभावनिश्चयाभाव इत्यर्थः। अन्वयविरोधीति। ग्राह्याभावव्याप्यधर्मेत्यर्थः। प्रतीतानुपपत्त्येति। प्रतीतस्य दिवाऽभोजित्वे सति पीनत्वस्य रात्रिभोजित्वं विनाऽनुपपत्त्या रात्रिभोजित्वमनुमीयते इत्यर्थः॥

इति श्रीतर्कतीर्थोपाधि समलङ्कृत बटुकनाथशास्त्रिविरचितं अर्थापत्तिविवेचनम्॥

अथानुमानगादाधर्याम्

अवयवप्रकरणम् ।

(चि०) तच्चानुमानं परार्थं न्यायसाध्यमिति न्यायस्तदवयवाश्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि निरूप्यन्ते । तत्र न समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकवाक्यं न्यायः—अत्रैव वाक्येऽतिव्याप्तेः, किन्त्वनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यं न्यायः । प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकवाक्यतया स्वार्थविशिष्टज्ञानं जन्यते तेन च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानान्तरमुत्थाप्यते, तेन च चरमपरामर्श उत्पाद्यत इति न्यायजन्यशाब्दज्ञानस्य परामर्शप्रयोजकता ।

(दी०) उचितानुपूर्वीकं प्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वं न्यायत्वम् । प्रतिज्ञात्वादिकं पुनरुदासीनवाक्यवारकन्यायान्तर्गतत्वशून्यमेवोपादेयमिति नाऽन्योन्याश्रयः । साध्यादिविशेषनियन्त्रिताश्च प्रतिज्ञादयो वाच्या इति न भिन्नसाध्यादिकप्रतिज्ञादिसमुदायेऽतिव्याप्तिः । व्याप्त्यादेरिव साध्याद्यननुगमादननुगमो न्यायादेरिष्यते एव । एतेन प्रतिज्ञानिगमनयोरुदाहरणावयवान्तरयोश्च न सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वं प्रागेव तु पञ्चानामवयवानाम्, परन्तु प्रतिज्ञाहेत्वोः कथञ्चिदुपनयनिगमनयोरेकवाक्यताव्यवहारस्तु विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिपरतामात्रेण । तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वञ्च यदि तद्विषयतत्पदार्थसार्थोपस्थापकतया तदोदाहरणोपनययोरेव तत्पर्य्यवस्यति । अथ तदानुकूल्यमात्रेण, तदा को वह्निमान् ? पर्वतो वह्निमान्, कुतो ? धूमवत्त्वादित्यादेरपि तथात्वमित्यादिकं समाहितम् ।

(गा०) अनुमानं निरूप्य न्यायतदवयवनिरूपणं प्रतिजानीते मूले तच्चेति। तत्-निरुक्तम्। अनुमानं परार्थ-विचारदशायां मध्यस्थस्य विवादविषयसाध्यनिश्चयरूपप्रयोजनसाधनम्। न्यायसाध्यमिति। न्यायप्रयोज्यमित्यर्थः। वादिप्रयुक्तन्यायजन्यशाब्दबोधेन मध्यस्थस्य चरमकारणलिङ्गपरामर्शरूपानुमानजननादिति भावः। ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमानत्वेऽपि तद्विशेषणस्य परामर्शस्य न्यायाधीनत्वात्तद्विशिष्टस्य तथात्वमित्यवधेयम्। अथवा अनुमानं-अनुमितिः, परार्थ-मध्यस्थस्य साध्यसंशयनिवृत्तिरूपप्रयोजनसाधनं,परस्य प्रतिवादिनोऽर्थो निवृत्तिर्यस्मादिति तादृशानुमितिर्वा।एतेन निरूपणप्रयोजनमुपदर्शितं न्यायप्रयोगद्वारा मध्यस्थानुमितेरेव न्यायज्ञानप्रयोजनत्वात् कारणत्वम्।स्मरणप्रयोजकसम्बन्धकथनेन प्रसङ्गो वा सङ्गतिरपि दर्शिता।समस्तरूपेति। पक्षसत्त्वादिपञ्चरूपेत्यर्थः। उपनयेन पक्षसत्त्वस्य उदाहरणेन व्याप्तिघटकसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोर्निगमनेन चाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोः प्रतिपादनाल्लक्षणसमन्वयः। अत्रैवेति। समस्तरूपोपपन्नं लिङ्गमित्यत्रैवेत्यर्थः। अतिव्याप्तेरिति। इदमुपलक्षणं उदाहरणादित्रिकस्यापि न्यायत्वापत्तिर्द्रष्टव्या। अनुमितिचरमकारणं यो लिङ्गपरामर्शः व्याप्तिप्रकारेण पक्षे यल्लिङ्गज्ञानं तत्प्रयोजकं यच्छाब्दज्ञानं तज्जनकं वाक्यमित्यर्थः।

अत्र प्रयोजकान्तं प्रतिज्ञादिसकलावयवार्थस्य महावाक्यार्थबोधस्य तावदर्थगोचरसमूहालम्बनबोधस्य वा परिचायकमात्रं न तु परामर्शप्रयोजकत्वेन शाब्दज्ञानस्य लक्षणघटकता किन्तु तावदर्थविषयकबोधत्वेनैव, अतो धूमवान्पर्वत इत्यादिवाक्यमात्रजन्याया बुद्धेरुपनायकज्ञानादिविधया मानसपरामर्शप्रयोजकतया तत्रातिव्याप्तिरिति निरस्तम्। तादृशयत्किञ्चिच्छाब्दबोधं प्रति यादृशयादृशधर्मप्रकारकज्ञानत्वेन शब्दज्ञानस्य कारणता प्रत्येकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नवाक्यसमुदायत्वस्य तादृशयत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितशाब्दज्ञाननिष्ठा या या कारणता तत्तदवच्छेदककोटिप्रविष्टयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णत्वव्यापकसमुदायत्वपर्यवसितस्य विवक्षितत्वान्नास्माकं न्यायैकदेशेऽतिव्याप्तिः। तादृशधर्माश्च प्रतिज्ञादीनामानुपूर्वीविशेषा एव पर्वतो वह्निमानित्याद्याकारके बोधे पर्वतो वह्निमान्पर्वतो दहनवानित्याकारविविधानुपूर्वीविशेषप्रकारकज्ञानानामेव हेतुतया

तथाविधैकैकानुपूर्व्यवच्छिन्नवाक्यपञ्चकस्य न्यायत्वानुपपत्तिरतो यत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिवेशः । समानानुपूर्वीकनानावाक्यविषयतानामेवानुगतरूपेणैककारणतायामवच्छेदकत्वात्पर्वतो वह्निमानित्याद्येकैकवाक्यव्यक्तिघटितवाक्यपञ्चवृत्तिसमुदायत्वस्य न तादृशकारणतावच्छेदकाविषयताश्रयवर्णत्वव्यापकत्वमिति यत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयतानिवेशः । न च वाक्यान्तरसाधारणसमुदायत्वमादाय वाक्यान्तरघटितसमुदायेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वेन निरुक्तसमुदायत्वस्य विवक्षणात् । न चैवमपि व्युत्क्रमप्रयुक्तसमुदायेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिवृत्ति यद्यत्समुदायत्वं तावद्भेदकूटेन निरुक्तसमुदायत्वस्य विशेषणीयत्वात् । न चैवमपि एकैकन्यायघटकं यत्प्रतिज्ञादिवाक्यं तत्समुदायेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वाश्रयीभूतयत्किञ्चित्प्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरत्वशून्यहेत्वादिवृत्तियद्यत्समुदायत्वं तदन्यत्वस्य तादृशसमुदायत्वे विशेषणीयत्वादिति दिक् ।

न्यायजन्यबोधस्य परामर्शप्रयोजकतां सङ्गमयति प्रतिज्ञादीति । एकवाक्यतयेति विशेषणे तृतीया, तथा चैकवाक्यतापन्नैरित्यर्थः । एकवाक्यत्वं च विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वं तदुत्थाप्याकांक्षानिवर्त्तकत्व-तन्निवर्त्तनीयं आकाङ्क्षोत्थापकत्वान्यतरत्वं वा तेन पञ्चवाक्यजन्यमहावाक्यार्थबोधासम्भवेऽपि न क्षतिः । स्वार्थविशिष्टज्ञानं–तत्तद्वाक्यार्थविषयकज्ञानं, तच्च समूहालम्बनमन्यथा वेत्यन्यदेतत् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानान्तरम्–विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकपरामर्शजनकं मनः, उत्थाप्यते–स्वात्मकसहकारिसम्पन्नीक्रियते । तेन तथाविधेन मनसा परामर्श उत्पाद्यते इत्युपाध्यायः ।

अत्र च तदेव ज्ञानं परामर्शरूपं उपनयार्थविषयकत्वादित्याक्षिप्य उपनयस्य व्याप्त्यंशे न तात्पर्यं तथासति न्यायजन्यबोधे उदाहरणार्थतया उपनयार्थतया च व्याप्तिभाने पौनरुक्त्यं स्यात, किन्तु पक्षधर्मत्वमेवोपनयेन विवक्षितम्, तथाचोदाहरणार्थव्याप्तेरुपनयार्थपक्षधर्मतायाश्च विशृङ्खलमेव भानमिति न न्यायजन्यबोधस्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिता व्याप्यः पक्षे वर्त्तते न वेत्याकाङ्क्षानुरोधेनैव वह्निव्याप्यादिपदघटितमुपनयवाक्यं प्रयुज्यत इति स

एव समाहितवान् ।

तत्रेदं चिन्त्यते । यदि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वमाकाङ्क्षितं तदा व्याप्तिविशिष्टविषयक एव बोधस्ताद्दशाकाङ्क्षां निवर्तयिष्यतीति तथाविधबोधे एवोपनयतात्पर्यमावश्यकम् । न चैवमप्याकाङ्क्षानिवृत्तये अवान्तरवाक्यार्थबोधस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वोपगमेऽपि न्यायजन्यमहावाक्यार्थबोधे उपनयाद्व्याप्तिभानं नोपेयते उदाहरणादेव तद्भानादवान्तरवाक्यार्थधियः परामर्शरूपत्वेऽपि निगमनजन्याबाधितत्वादिप्रतिपत्तेरनुमितावपेक्षितत्वात्तावत्पर्यन्तं तदसत्त्वेन परामर्शान्तरस्यापेक्षेति वाच्यम् । अवान्तरवाक्यार्थबोधे व्याप्तिभानानुरोधेन तदंशेऽप्युनयतात्पर्यकल्पनाया आवश्यकत्वे महावाक्यार्थबोधे तद्भानेऽपि बाधकाभावादिति ।

न्यायजन्यज्ञानस्य वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यशङ्काकवलिततया अनुमितिजननायोग्यतया परामर्शान्तरस्वीकार इति मिश्राः ।

नव्यास्तु पक्षांशे व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेवानुमितिहेतुः । ननु व्याप्याभिन्नहेतुमदभिन्नज्ञानं ताद्दशवैशिष्ट्यावगाहिता च न न्यायजन्यशाब्दबुद्धेः नामार्थयोः भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् , अतो व्याप्यत्वावच्छिन्नवाक्यसमुदायत्वस्य ताद्दशयत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठा या या कारणता तत्तदवच्छेदककोटिप्रविष्टयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णत्वव्यापकहेतुनिष्ठप्रकारताबोधहेतुहेतुविशेष्यकव्याप्तिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकमानसज्ञानान्मानस एव ताद्दशपरामर्शोऽवश्यमङ्गीकर्तव्य इत्यभिप्रायेण तेन चेत्याद्यभिहितम् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानान्तरं–विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकं विशेषणतावच्छेदकीभूतव्याप्तिप्रकारकधूमत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकज्ञानं, उत्थाप्यते–जन्यते, तेन-ताद्दशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानेन परामर्शो जन्यते इत्यर्थः । न चैवं तेन परामर्शस्य जननादिति ग्रन्थासङ्गतिः, अत्र परामर्शपदस्य व्याप्याभिन्नहेतुमदभेदबोधपरत्वादित्याहुः ।

शुद्धहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने पक्षधर्मत्वाकाङ्क्षया तत्र पक्षधर्मत्वबोधमात्रतात्पर्यकं व्याप्त्यर्थपदाघटितमेवोपनयवाक्यं प्रयुज्यत इति प्राचीनमताभिप्रायकमिदम् , अत एव च दीधितिकृता तन्मताभिप्रायेणैवोदाहरणोपनययोरेव तात्पर्यवस्यतीत्यत्रोदाहरणान्तर्भावे-

नैव परामर्शप्रयोजकत्वपर्यवसानमुक्तं न तूपनयमात्रस्येत्यपि व-दन्ति ।

अत्र परामर्शप्रयोजकत्वेन शाब्दज्ञानस्य लक्षणघटकत्वे स्वय-मनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणतया शाब्दज्ञानपदं प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशि-ष्टार्थज्ञानपञ्चकपरम्, जनकवाक्यपदं च प्रत्येकं तत्तद्बोधजनकवाक्य-पञ्चकपरम् ,अतः प्रतिज्ञादिवाक्यपञ्चकलाभः। प्रयोजकान्तं च बोधवि-शेषाणां परिचायकमात्रम् । यद्यप्येवं प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकज्ञानाज-ननेऽपि एताद्दशलक्षणनिर्वाहः, तथापि प्रतिज्ञादिजन्यबोधानां परा-मर्शप्रयोजकतालाभायैव सम्भवाभिप्रायेण तावदर्थविषयकमेकं ज्ञानं परामर्शप्रयोजकत्वेनाभिहितमित्यभिप्रेत्य दीधितिकृत्पर्यवसितन्या-यलक्षणमाह उचितेति । उचितानुपूर्वीकानि प्रतिज्ञादीनि पञ्च यत्र समुदाये तत्त्वम् , ताद्दशपञ्चपर्याप्तसमुदायत्वमिति यावत् । पञ्चपदं निगमनान्तानां विशिष्य निवेशलाभाय न तु पञ्चत्वेनापि तेषां नि-वेशः प्रयोजनाभावात् । व्युत्क्रमप्रतिज्ञादिपञ्चकेऽतिव्याप्तिवारणाय उचितानुपूर्वीकेति । उचितानुपूर्वी-प्रतिज्ञोत्तरहेतूत्तरोदाहरणोत्तरो-पनयोत्तरनिगमनत्वरूपा ।

ननु किमिदमुचितानुपूर्वीकत्वं ? न तावत्ताद्दशानुपूर्वीघटकत्वं घटकताया दुर्निर्वचत्वात् । तद्धि न स्वाविषयकप्रतीत्यविषयताद्द-शानुपूर्वीकत्वम्, प्रतिज्ञाद्यविषयकप्रतीत्या शुद्धनिगमनत्वस्य विषयी-करणात् विशिष्टनिगमनत्वे ताद्दशप्रतीत्यविषयत्वानुपपत्तेः विशे-ष्यवृत्तेर्विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमात् । नापि ताद्दशानुपूर्वीवि-षयिताव्यापकविषयिताकत्वम्, शब्दव्यक्तिभेदेन प्रतिज्ञादेर्भिन्नतया कस्याश्चिदपि प्रतिज्ञादिव्यक्तेर्विषयितायास्ताद्दशानुपूर्वीविषयितासा-मान्यव्यापकत्वासंभवात् । प्रतिज्ञादिव्यक्त्यन्तरघटितन्यायविषयक-ज्ञानेऽपि ताद्दशानुपूर्वीविषयितासत्त्वात् । यत्किञ्चित्ताद्दशानुपूर्वीवि-षयिताव्यापकत्वस्य व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिविषयितासाधारणत्वात्ता-द्दशप्रतिज्ञाविषयकन्यायज्ञानीयतथाविधानुपूर्वीविशेषविषयिताया ए-व ताद्दशविषयिताव्याप्यत्वात् । न च ज्ञानभेदेन विषयिताभेदान-भ्युपगमान्नैवमिति वाच्यम् । ताद्दशप्रतिज्ञादिव्यक्तिसमानाधिकरण-त्वादिना आनुपूर्वीविशेषावच्छिन्नन्यायविषयकज्ञानीयानुपूर्वीविशेष-विषयितायास्ताद्दशप्रतिज्ञादिव्यक्तिविषयिताशून्यावृत्तित्वात्तस्यास्त-

ज्ञाप्यत्वानपायात् । अथ निगमनपूर्वोपनयपूर्वोदाहरणपूर्वहेतुपूर्वत्वरूपानुपूर्व्याश्रयत्वेन प्रतिज्ञायास्तादृशोदाहरणपूर्वत्वे सति प्रतिज्ञोत्तरत्वादिरूपानुपूर्व्याश्रयत्वेन च हेत्ववयवादीनां निवेशान्नानुपपत्तिः । अथवा तादृशैकविधानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तादृशानुपूर्वीघटकत्वमिति चेत् । एवमप्येकैकन्यायघटकं यत्प्रतिज्ञाद्येकैकवाक्यं तत्समुदायेऽतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति चेत् ।

मैवम्-स्वाश्रयीभूतप्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरत्वशून्यहेत्वादिवृत्ति यद्यत्समुदायत्वं तत्तदन्यत्वस्य समुदायत्वविशेषणत्वे तात्पर्यात् । व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिनिष्ठस्य नानान्यायान्तर्गतप्रतिज्ञादिपञ्चनिष्ठस्य च समुदायत्वस्य तत्तदन्यत्वविरहान्नातिप्रसङ्गः । एवञ्च घटमानयेत्यादिवाक्यवृत्तिसमुदायत्ववारणाय प्रतिज्ञादिवृत्तित्वरूपं समुदायत्वविशेषणमपि सार्थकमित्यवधेयम् ।

प्रतिज्ञादिवृत्तित्वं च प्रतिज्ञादिपर्याप्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मपञ्चकव्यापकत्वमतः प्रतिज्ञादिपञ्चकैकदेशसमुदाये नाऽतिप्रसङ्गः । प्रतिज्ञात्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वात्तदाश्रयैकदेशमात्रवृत्तेस्तत्पर्याप्त्यनवच्छेदकत्वात् । समुदायत्वं चानेकपर्याप्तधर्मस्तस्य च पर्याप्तिसम्बन्धेन न्यायपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वान्नैकदेशे न्यायव्यवहारप्रसङ्ग इति तु विभावनीयम् ॥

ननु प्रतिज्ञादिलक्षणे न्यायान्तर्गतत्वविशेषणस्य प्रवेशनीयतयाऽन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इत्यत आह प्रतिज्ञात्वादिकं त्विति । उदासीनवाक्यवारकेति । न्यायानन्तर्गतवाक्यवारणमात्रप्रयोजनकेत्यर्थः । एतेन न्यायान्तर्गतप्रतिज्ञादिशरीरे तादृशविशेषणानुपादाने न क्षतिरिति सूचितम् । क्रमप्रयुक्तविभिन्नपक्षसाध्यहेतुकप्रतिज्ञादिपञ्चकेऽतिव्याप्तिशङ्कां निराकरोति साध्यादीति । तत्तत्साध्यपक्षहेतुकन्यायलक्षणे तत्साध्यपक्षकप्रतिज्ञातत्साधनकहेतुतत्साध्यसाधनकोदाहरणतत्साध्यपक्षसाधनकोपनयतत्साध्यसाधनकनिगमनानि निवेशनीयानीत्यर्थः । नन्वेवं न्यायपदार्थस्याननुगततया न्यायपदस्य नानार्थकतापत्तिरित्यत्रेष्टापत्तिमाह व्याप्त्यादेरिवेति । व्याप्त्यादिपदार्थस्येवेत्यर्थः । साध्याद्यननुगमात्-स्वघटकसाध्यादीनां भिन्नभिन्नरूपेण निवेशनीयत्वात् । अननुगमः-अनुगमप्रवृत्तिनिमित्तविरहः । न्यायादेः-न्यायादिपदार्थस्य । आदिपदादवयवपरिग्रहः । इष्यत एवेति । गत्यन्तराभावा-

दिति भावः। यथाश्रुतमूलस्वरससिद्धवाक्यपञ्चकजन्यमहावाक्यार्थबोधमादाय लक्षणसमन्वयं निराचिकीर्षुः वाक्यपञ्चकस्यैकविशिष्टार्थबोधकतां खण्डयति प्रतिज्ञानिगमयोरिति। न सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वमित्यग्रेतनेनान्वयः। प्रतिज्ञार्थे वह्निमति पर्वते निगमनार्थस्य विशिष्टज्ञानज्ञाप्यसाध्यवत्त्वस्यान्वयबोधोपगमे साध्यवत्त्वांशमादाय पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्। दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यादाविव विधेयांशेऽधिकावगाहिनस्तादृशबोधस्य सम्भवेऽपि शुद्धपक्षतावच्छेदकविशिष्टेऽबाधितत्वादिविशिष्टसाध्यवत्तावगाहिन्याः प्रतीतेरेवोपयोगित्वेन साध्यविशिष्टपक्षे तादृशसाध्यवत्त्वान्वयबोधस्यानाकाङ्क्षिततया वादितात्पर्याविषयत्वाच्च।

यत्तु वह्निविशिष्टपर्वतोद्देश्यकबोधे वह्निमत्पदोत्तरपर्वतपदोपस्थितिरपेक्षिता नीलो घटः सुन्दर इत्यादाविव घटो नीलः सुन्दर इत्यादौ नीलान्वितघटाद्यंशे विधेयाभानादुद्देश्यतावच्छेदकवाचकपदस्योद्देश्यवाचकपदपूर्ववर्त्तिताया अपेक्षणीयत्वादतो नैतादृशान्वयबोधसम्भव इति। न च शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्न एव शुद्धवह्निमत्त्वनिगमनोपस्थाप्यविशिष्टवह्निमत्त्वयोर्युगपद्विधेयतयाऽन्वयोपगमे नैकवाक्यत्वं निर्वहतीति वाच्यम्। "गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति" न्यायेन विधेयतया भासमानयोः शुद्धवह्निमत्त्वविशिष्टवह्निमत्त्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयिताकत्वरूपसम्बन्धाभावेनैकवाक्यत्वानिर्वाहात्, अतएव विधेयभेदेन सर्वत्र वाक्यभेदः केवलोपनयजन्यबोधे पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वविधेयत्वेप्युपनयननिगमनाधीनबोधे उद्देश्यपदपूर्वनिर्दिष्टस्य व्याप्यवत्पदार्थस्योद्देश्यतावच्छेदकतयैव भानेन तद्विषयकत्वनिगमनार्थविषयकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावात्तदुभयैकवाक्यतेति।

तन्न, तात्पर्यसत्त्वे योजनयापि तादृशबोधसम्भवात्। उद्देश्यवाचकपदस्य विधेयवाचकपदपूर्वत्वेन प्रतिसन्धानस्यापेक्षणीयतया योजनयैवोपनयेन पक्षेऽयंपदार्थे साध्यव्याप्यवत्त्वबोधनात् तात्पर्यसत्त्वे वादिवाक्ये योजनाया दूषणानर्हत्वात्तात्पर्यविरहस्यैव तत्र बीजत्वात्। इदमुपलक्षणम्। उपनयेनापि समं प्रतिज्ञाया न विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वं वह्निमति पर्वते उपनयार्थस्य साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षस्याप्राप्ततादृशहेतुमत्त्वांशघटिततया विधेयत्वसम्भवेऽप्यनुमित्युपयोगि-

नः पक्षतावच्छेदकाविशिष्टे हेतुमत्त्वस्याकाङ्क्षयैवोपनयप्रतिपादनादनाकाङ्क्षितस्य पर्वते पर्वताभेदबोधस्य तात्पर्याविषयत्वात्। उदाहरणावयवान्तरयोरिति। उदाहरणघटकयोर्यत्तत्पदघटितभागयोरपि नैकविशिष्टार्थबोधकत्वं तत्र द्विरुक्तयत्पदेन महानसत्वमहानसान्यत्वादिनोद्देश्योपस्थापनात् तत्पदेनापि तद्रूपावच्छिन्नपरामर्शान्महानसं धूमवद्वह्निमच्च महानसान्यद् धूमवद्वह्निमच्चेति वाक्यार्थचतुष्टयविषयकसमूहालम्बनबोधस्यैवोदयात्। न च वीप्सया व्यापकत्वबोधनाद् धूमव्यापकवह्निमानित्याकारक एकविष्टार्थबोध एव तत्रोत्पद्यत इति वाच्यम्। यो य इत्यादेरनन्वितार्थकत्वप्रसङ्गात्। न च द्विरुक्तयत्पदस्यैव व्यापकत्वमर्थः स च साध्यांशेऽन्वेतीति वाच्यम्। नामार्थयोर्भेदान्वयभेदस्याव्युत्पन्नत्वात्। व्यापकत्वावच्छिन्नस्य तदर्थस्याभेदेनान्वय इत्यपि न सम्भवति, सुन्दरो डण्डीत्यादौ सुन्दराद्यभेदानन्वयवत्समानविभक्तिकत्वाभावेन मत्वर्थीयप्रकृत्युपस्थाप्येऽर्थेऽसमस्तनामार्थाभेदान्वयस्यासंभवात्, अभेदान्वयप्रतियोगिसापेक्षतयाऽसामर्थ्येन साध्यवाचकपदोत्तरं तद्धितासम्भवाच्च, तत्पदस्य तावतापि सार्थक्यासम्भवाच्च। तस्माद्यत्पदार्थे हेतोस्तत्पदार्थे च तस्मिन्साध्यस्य विधेयतया भानमेव समूहालम्बनरूपं तत्र जायते तदुत्तरं व्यापकताबोधो मानसः स एव वा शाब्दबोधः साध्यवाचकपदस्य प्रकृतसाधनव्यापकताविशिष्टसाध्ये लाक्षणिकतया तत्पदार्थे व्यापकताविशिष्टसाध्यवत्तामवगाहत इत्युपेयम्। वीप्सासमभिव्याहारस्थले व्यापकत्वतात्पर्यस्यानादितया तादृशलक्षणाया निरुढलक्षणात्वेन वादिवाक्ये तत्स्वीकारे क्षतिविरहात्। न च व्यापकताबोधस्यावश्यकत्वे नानाहेत्वधिकरणे वह्न्यादिमत्त्वबोधनस्य प्रयोजकतया धूमादिकमुद्दिश्यतावच्छेदकीकृत्य समूहालम्बनानात्मक एव व्यापकताविशिष्टशाब्दबोध उपेयताम्, यत्तत्पदं तु तादृशलक्ष्यार्थतात्पर्यग्राहकमेवास्त्विति वाच्यम्। अर्थबोधकत्वसम्भवेन तत्परित्यागायोगात् यो यो न वह्निमान्स न धूमवानित्यादौ व्यतिरेक्युदाहरणे वह्निमद्भेदादिसाधनके तादृशान्वय्युदाहरणे वा यत्तत्पदार्थाविवक्षायां प्रतियोगिवाचकपदसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यस्यानुयोगिनोऽप्रवेशेन नञाऽन्योन्याभावबोधनासम्भवाच्च। एवं चैत्रो जानाति कर्त्तृत्वादित्यादिन्यायान्तर्गते यो यः करोति स जानातीत्युदा-

हरणे यत्तत्पदार्थाविवक्षायां धर्मिणोऽलाभेन साध्याश्रयविकलतयोदाहरणाभासताप्रसङ्गाच्चेति। एवं चोदाहरणसमुदायस्यावयवान्तरेण समं विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वं सुतरामेव न सम्भवतीति भावः। एतेन हेतूदाहरणयोर्धूमवान् धूमाद् वह्निमानित्येतादृशविशिष्टार्थबोधजनकत्वसम्भवादुदाहरणावयवान्तरयोरित्यनुपपन्नमित्यपि परास्तम्॥

प्रागेव—सुतरामेव न सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वमित्यनुषज्यते। प्रतिज्ञाहेत्वोरित्यत्रापि नकारं विहाय ताभ्यां पर्वतो धूमाद्वह्निमानित्येतादृशविशिष्टज्ञानजननादिति भावः। अथ प्रतिज्ञाजन्यबोधानन्तरं कुत इति साध्यज्ञापकाकांक्षायां तन्निवर्त्तकं हेतुवाक्यं प्रयुज्यते तन्निवर्त्तकता च पक्षविशेषणतानापन्नसाध्यांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वबोधनेनापि निर्वहतीति पक्षांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिबोधस्यानुपयोगितया न तात्पर्यविषयत्वमिति चेन्न। पर्वते वह्निबोधानन्तरं पर्वते यद्वह्निज्ञापकं तत्रैवाकांक्षा जायते तन्निवृत्तिश्च साध्ये धूमादिज्ञानजन्यपर्वतविशेष्यकज्ञानविषयत्वप्रतिपादनेनैव धूमाद्वह्निमन्महानसमित्यादिवाक्यस्य पर्वते वह्निमत्त्वं कुत इत्याकांक्षानिवर्त्तकत्वाभावात् पञ्चमीतस्तादृशपर्वतविशेष्यकज्ञानविषयत्वभानं तु तद्विशेषणतापन्नसाध्यांशे एव उक्तवाक्यान्महानसादिविशेषणतयोपस्थिते तदप्रतीतेः एकधर्मिविशेषणतापन्नेऽन्यविशेष्यकहेतुविशेषज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वबोधकतायाः पञ्चम्या अव्युत्पन्नत्वादिति धूमाद्वह्निमान् पर्वत इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यावश्यकत्वात्। कथंचिदिति। निगमनेऽयंपदाननुषङ्गपक्षे वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतादिरूपोपनयार्थे निगमनार्थधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमत्त्वाद्यन्वयसम्भवादिति भावः। अनुषङ्गपक्षे तु तादृशवन्ह्यादिमत्पक्षरूपानिगमनार्थमात्रबोधेनैवाकांक्षानिवृत्तेरुपनयार्थे विशिष्टपक्षे निगमनार्थीभूतविशिष्टपक्षबोधस्यानुपयुक्तस्य न तात्पर्यविषयतेति कथंचिदित्युक्तम्। इदं त्ववधेयम्। अनुषङ्गपक्षेऽप्युपनयैकदेशायंपदार्थपक्षमात्रे निगमनार्थान्वयमात्रेणैव कृतकृत्यतया तत्समुदायार्थविशिष्टपक्षे निगमनार्थविषयकबोधेऽपि तात्पर्यमप्रामाणिकमिति॥

नन्वेवं प्रतिज्ञादीनां पञ्चानां कथमेकवाक्यताव्यवहार इत्यत आह एकेति। विशिष्टैकार्थप्रतीतीच्छाप्रयोज्यत्वमात्रेणेत्यर्थः। मात्रपदेन

तादृशप्रतीतिजनकत्वव्यवच्छेदः । तादृशी च प्रतिपत्तिर्निगमनरूपचरमवाक्यार्थबुद्धिरुर्दाच्यो वा मानसः परामर्शः तत्परता च तामजनयतोपि उत्तरोत्तरवाक्यप्रयोजिकामाकांक्षामुत्थापयतः प्रतिज्ञादेरिह धूम इत्यादिवचसामानुमानिकवह्न्यादिधीपरतावान्निर्वहत्येव तत्प्रयोजकतयैव । ननु तावद्भिरवयवैः सम्भूयैकमहावाक्यार्थबोधाजननेऽपि परामर्शप्रयोजकीभूतस्वीयतत्तद्विशिष्टार्थधीजनकतायाः सर्वावयवेष्वेव सत्त्वेन निरुक्तलक्षणसमन्वयो नानुपपन्न इत्यत आह परामर्शप्रयोजकत्वं चेति । परामर्शप्रयोजकज्ञानजनकत्वं चेत्यर्थः। तद्विषयेति । परामर्शविषयेत्यर्थः। तत्तत्पदार्थसार्थोपस्थापकतयेति अभेदे तृतीया, तथाच तदुपस्थापकत्वरूपमित्यर्थः । विवक्षितमिति शेषः । तथाच यादृशयादृशवाक्यैः परामर्शविषयसकलपदार्था उपस्थाप्यन्ते तावत्समुदायत्वं विवक्षितमिति पर्यवसितोऽर्थः । उदाहरणोपनययोरेवेति । उपनयस्य व्याप्त्यबोधकत्वमताभिप्रायेणोदाहरणान्तर्भावः । तत्–समुदायत्वं । पर्यवस्यतीति । ताभ्यामेव परामर्शविषयसकलपदार्थोपस्थापनादिति भावः । अथ यथाकथञ्चित्परामर्शानुकूलत्वं यादृशयादृशवाक्यानां · तादृशवाक्यसमुदायत्वं विवक्षितमतो नोदाहरणोपनयमात्रेऽतिव्याप्तिरित्याशङ्कते अथेति । तदानुकूल्यमात्रेणेति पूर्ववदभेदे तृतीया । परामर्शप्रयोजकत्वमित्यनुषज्यते । इत्यादेः–इत्यादिसमुदायस्य, तथात्वं–न्यायत्वं, स्यादिति शेषः । को वह्निमानित्यादिवाक्यानामपि जिज्ञासाज्ञानद्वारा अवयवप्रयोजकत्वेन यथाकथञ्चित्परामर्शानुकूलत्वसंम्भवादिति भावः । इत्यादीत्यादिपदात् व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादावतिव्याप्त्यादेः परिग्रहः ॥

(चि०) अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वम् । अत एव वह्निव्याप्यधूमवानयमिति वाक्ये तदवयवे च न न्यायतदवयवलक्षणातिव्याप्तिः–तेन परामर्शस्य तदवयवेन परामर्शजनकस्य जननात् ।

यत्तु संक्षेपतः परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वेन विशेषाभावात् सोऽपि न्याय एवेति ।

दायत्वांशस्यात्र निष्प्रयोजनकत्वेनानिवेशादुचितानुपूर्वीकत्वमात्रं विवक्षितम्। तदेव च न्यायान्तर्गतत्वं एकदेशसाधारणम्। उचितानुपूर्वीकत्वं च प्रतिज्ञोत्तरहेत्वादिघटितवाक्यपञ्चकानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं विशिष्टधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तद्घटकसमुदायपर्याप्ततया एकदेशस्यापि तदाश्रयत्वात्प्रतिज्ञादेस्तथात्वमक्षतम्। उपनयविशेषोत्तरत्वविशिष्टनिगमनत्वशरीरे च वैशिष्ट्यघटकतया निगमनस्याप्यन्तर्भावात्तत्साधारण्यमक्षतमेवोक्तधर्मस्य। विशिष्टस्यावच्छेदकतास्थले एकमवच्छेदकं अपरं च तद्विशेषणं तन्निष्ठावच्छेदकत्वावच्छेदकं न तु समुदायेऽवच्छेदकत्वं पर्याप्तमित्युपगमे च तादृशानुपूर्वीविशेषप्रकारकनिश्चयत्वसमनियतकारणतावच्छेदकाविषयिताकत्वं विवक्षणीयम्। तादृशी च तादृशानुपूर्वीविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणता तदवच्छेदकत्वं च हेत्वादिनिष्ठानन्तर्यप्रकारतापन्नप्रतिज्ञादिविषयितानामप्यव्याहतं विनिगमनाविरहादितराविषयितानिरूपितत्वेन निश्चयत्वविशिष्टत्वेन च कारणीभूतज्ञानविषयसकलनिरूपितविषयितानां कारणतावच्छेदकत्वात्। प्रतिज्ञोत्तरहेत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितप्रतिज्ञोत्तरो हेतुरित्यादिज्ञानसाधारणकारणतां तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नभिन्नवाक्यत्वाद्यवच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादृशवाक्यत्वादिप्रकारकज्ञानकारणतां चादायोदासीनातिप्रसङ्गवारणाय कारणतायां तादृशधर्मव्याप्यत्वव्यापकत्वयोर्निवेशनम्। न च तादृशानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताया अपि न तादृशानुपूर्वीविशेषप्रकारकनिश्चयत्वसमनैयत्यसम्भवः-प्रतिज्ञात्वादिना पदार्थान्तरावगाहितादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानसमानाकारकज्ञानसाधारणत्वात्,तादृशज्ञानस्य वास्तवप्रतिज्ञाद्यविषयकत्वेन तद्घटितानुपूर्व्यप्रकारकत्वादिति वाच्यम्। प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहेतुत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतेति क्रमेण निगमनत्वावच्छिन्नविषयतापर्यन्तं निवेश्य तच्छालिनिश्चयत्वसमनैयत्यस्यैव विवक्षितत्वात्, तादृशनिश्चयत्वस्योक्तभ्रमसाधारण्येन क्षतिविरहात्। न चैवमुदासीनप्रतिज्ञाद्यानन्तर्यं हेत्वाद्यंशेऽवगाहते यो भ्रमस्तन्निष्ठतादृशप्रतिज्ञादिविष-

धतायाः अपि निरुक्तकारणतावच्छेदकतयाऽतिप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम्। भ्रमावृत्तिविषयितायाः एव निवेशनीयत्वादिति कृतं विस्तरेण।

अवयवैकदेशस्यावयवद्वयात्मकसमुदायस्य च वारणाय प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमिति। अथ धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञैकदेशे धूमादित्यादिभागेऽतिव्याप्तिः तस्यापि हेतुप्रतिपाद्यो यादृशविशिष्टार्थस्तन्मात्रबोधकत्वेन हेतुलक्षणाक्रान्ततया प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वाक्रान्तत्वात्। न च तद्घटकपञ्चम्याः प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वाभावान्न वक्ष्यमाणहेतुलक्षणाक्रान्तत्वं तस्येति वाच्यम्। एवमपि धूमाद्वह्निमतः सधर्मा पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाघटकतादृशभागेऽतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति चेन्न। प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतापन्नप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्वितस्वार्थबोधजनकवाक्यत्वरूपहेतुत्वस्यैव निवेशनीयतयाऽनतिप्रसङ्गात्। निगमनघटकस्य तस्मादितिभागस्य वारणाय विशेष्यदलं तज्जन्यबोधे तादृशविशिष्टविषयितावहिर्भूतव्याप्त्यादिविषयितासत्त्वेन तद्वारणात्।

ननु प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञादिभिन्नभिन्नत्वरूपं प्रतिज्ञाद्येकदेशसाधारणम् भेदस्याव्यासज्यवृत्तितया समुदायवृत्तित्वे एकदेशवृत्तितायाः अपि दुर्वारत्वात्। अथ प्रतिज्ञादिभिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकरूपवत्त्वं तत् तादृशं च रूपं प्रतिज्ञात्वादिकमेव न तु तदेकदेशपर्याप्तपर्वतपदत्वादिकं तदवच्छिन्ने व्यासज्यवृत्तिप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वादिति चेन्न। प्रतिज्ञाद्येकदेशे प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वे तादृशभेदावच्छिन्नभेदस्य प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नेऽपि सत्त्वासम्भवात् प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणसमुदायस्यैकदेशानतिरिक्तत्वात्। न हि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताक एकदेशभेदः प्रामाणिकः—घटपटौ न घट इत्यादिप्रतीतेरसिद्धेः। प्रतिज्ञाविभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकं यद्यद्रूपं तदवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वविवक्षणे च प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदायेऽतिव्याप्तिः—तादृशसमुदायत्वाद्यवच्छिन्ने प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदासत्त्वात्तादृशसमुदायत्वस्य निरुक्तरूपानन्तर्गतत्वेन तादृशसकलधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। प्रतिज्ञात्वाद्य-

वच्छिन्नानुयोगित्ताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानुयोगितावच्छेदकत्वेनापि तादृशधर्मविशेषणे चातिगौरवमतो लघुलक्षणान्तरमाह प्रतिज्ञाद्यघटकत्व इति। अत्रापि न्यायान्तर्गतत्वे सतीत्यनुषज्यते, अतो न्यायबहिर्भूतवाक्यव्युदासः। प्रतिज्ञाद्येकदेशवारणाय प्रतिज्ञाद्यघटकत्वनिवेशनम्। तदर्थश्च प्रतिज्ञादिघटकतानवच्छेदकधर्मवत्त्वम् तेन प्रतिज्ञादिघटकतदेकदेशभेदस्य प्रतिज्ञात्वादिरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नेऽनभ्युपगमेऽपि न क्षतिः। प्रतिज्ञादिघटकतावच्छेदकत्वं तु प्रतिज्ञात्वादिन्यूनवृत्तित्वं तच्च प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वे सति प्रतिज्ञात्वादिसमानाधिकरणत्वम्। तथात्वं च तदेकदेशवृत्तिपर्वतपदत्वादेस्तदवच्छिन्ने प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वान्न तु प्रतिज्ञात्वादेः, हेतुत्वादेः प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वात्तत्सङ्ग्रहाय विशेष्यदलम्। न च मिलितभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकभिन्नत्वानिवेशे हेतुत्वांशे हेतुत्वादेर्हेतुत्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वविरहात्तादृशानुयोगितावच्छेदकभिन्नत्वमव्याहतमेवेति विशेष्यदलमनर्थकमेवेति वाच्यम्। धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाघटकधूमादित्यादिभागसाधारणस्य हेतुत्वस्य निवेशे तत्रातिप्रसङ्गभयेन मिलितभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकत्वस्यैकत्र निवेशासम्भवात्।

वस्तुतस्तु तद्व्यावृत्तपूर्वोपदर्शितहेतुत्वनिवेशनेनैव तादृशभागवारणसम्भवान्मिलितभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकत्वस्यैव निवेशनीयतया नोपादेयमेव विशेष्यदलम्। मिलितभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतिज्ञादिघटकतावच्छेदकत्वानात्मकत्वे विशेष्यदले उभयाघटितत्वनिवेशनेनैवोपपत्तौ तद्घटकभागद्वयाघटितत्वपर्यन्तनिवेशवैयर्थ्यात्–प्रतिज्ञादिघटकभागहेतुद्वयघटितवृत्तिसमुदायत्वस्य प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगितानवच्छेदकत्वेन प्रतिज्ञादिघटकतानवच्छेदकत्वदलेनैव वारणसम्भवात्। मिलितभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतिज्ञादिघटकतावच्छेदकरूपत्वे तु प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणहेत्वैकदेशहेतुत्वपर्याप्त्यधिकरणप्रतिज्ञैकदेशादिवृत्तिसमुदायत्वस्य प्रतिज्ञात्वहेतुत्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगितानवच्छेदकतया तत्समुदायत्वमादायातिप्रसङ्गस्य वारणाय भागद्वयनिवेशपर्यन्तसार्थक्यात्। न च विभिन्नप्रतिज्ञादिव्यक्तिनिष्ठबुद्धिविशेषविषयत्वरूप-

समुदायत्वात्मकप्रतिज्ञात्वादिकं विभिन्नमेव, एकसाध्यहेतुकसकलप्रतिज्ञासमुदायत्वस्य प्रतिज्ञात्वे प्रत्येकं प्रतिज्ञादिव्यवहारस्यानुपपत्तेः, तथा चैकप्रतिज्ञात्वव्यक्तेरपरप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकतया प्रतिज्ञात्वादिघटकतावच्छेदकत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम्। स्वसमानाधिकरणप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदानामनुगतरूपविशिष्टप्रतिज्ञात्वाद्यच्छिन्नभेदानां वाऽनुयोगितावच्छेदकत्वस्यैव विवक्षणात्। घटकतानवच्छेदकधर्मश्च व्यासज्यवृत्तित्वेन विशेषणीयः, तेन न प्रतिज्ञाघटकवर्णान्यतमत्वादिकमादाय तदेकदेशेऽतिव्याप्तिः(१)।

केचित्तु प्रतिज्ञादिघटकतावच्छेदकत्वं स्वाश्रयाविषयकप्रतीत्यविषयकप्रतिज्ञादिकत्वे सति प्रतिज्ञाद्यविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वं, सत्यन्तमनिवेश्य प्रतिज्ञादिविषयकत्वाभावकूटवत्प्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वनिवेशे धूमाद्वह्निमतः सधर्मा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञैकदेशे धूमादित्यादिभागेऽतिव्याप्तिस्तत्र प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टहेतुत्वप्रतिपादकत्वरूपहेतुत्वसत्त्वेन तत्प्रतीतेर्हेत्वविषयकत्वघटिताभावकूटवत्त्वाभावादतः प्रतिज्ञाद्यविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटवद्धर्मवत्त्वमेव प्रतिज्ञाद्यघटकत्वमित्यनेन विवक्षणीयम्, तथा चासंभववारणाय सत्यन्तमवच्छेदकाविशेषणं प्रतिज्ञाद्येकदेशाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य प्रतिज्ञात्वाद्याश्रयतदेकदेशान्तरे सत्त्वेन तदाश्रयसमुदायस्य तादृशप्रतीत्यविषयत्वासम्भवेऽपि प्रतिज्ञात्वाद्याश्रयतत्तदेकदेशस्य तत्तदेकदेशाविषयकप्रतीतिविषयान्यतयैव तत्तदेकदेशवृत्तिधर्मे सत्यन्तस्य निर्वाहः सम्भवति प्रतिज्ञापदस्य पर्याप्त्यातिरिक्तस्वरूपसम्बन्धेन प्रतिज्ञात्वाश्रयपरत्वात्। सत्यन्तस्थस्वपदेन प्रतिज्ञात्वादेरप्युपादातुं शक्यतयाऽसम्भव इति विशेष्यदलम्। तच्च प्रतिज्ञैकदेशमात्रवृत्तिपर्वतपदत्वादेरेव तदाश्रयमात्रविषयकप्रतीतेस्तत्समुदायस्वरूपप्रतिज्ञाद्यविषयकत्वस्याव्याहतत्वात्, न तु प्रतिज्ञात्वादेः एकदेशमात्रविषयकप्रतीतिविषयतायामतिप्रसक्तस्य तस्यावच्छेदकत्वासम्भ-

---

(१) न च प्रतिज्ञादिघटकयाद्वर्णवृत्त्यन्यतमत्वमादाय प्रतिज्ञाद्येकदेशेऽतिव्याप्तिः तादृशधर्मस्य प्रतिज्ञादिभेदानुयोगितावच्छेदकत्वात्प्रत्येकपर्याप्तत्वाच्चेति वाच्यम्। तादृशधर्मस्य व्यासज्यवृत्तित्वेन विशेषणीयत्वात्। इति पाठान्तरम्।

वात् । न चैकदेशमात्रविषयिकाया अपि प्रतीतेः प्रतिज्ञात्वाद्याश्रया-
विषयत्वासम्भवेन तदाश्रयसमुदायाविषयकत्वविवक्षणे एकैकप्र-
तिज्ञादिविषयिकाया अपि प्रतीतेः प्रतिज्ञात्वाद्याश्रयापरव्यक्त्यविष-
यकत्वेन तदाश्रयसमुदायाविषयकतया एकैकप्रतिज्ञादिव्यक्तिपर्या-
प्तप्रतिज्ञात्वादिकं तादृशप्रतीतिविषयतावच्छेदकमेव तदनतिप्रसक्त-
त्वादिति वाच्यम् । स्वाश्रयाविषयकप्रतीत्यविषयता यादृशप्रति-
ज्ञात्वाद्याश्रये तादृशप्रतिज्ञात्वाद्याश्रयवर्णसमुदायाविषयकप्रतीति-
विषयतावच्छेदकत्वविवक्षया प्रतिज्ञादिविषयकसकलप्रत्ययानामेव
तादृशसमुदायविषयकत्वेनादोषात् । अवच्छेदकत्वं चेहानतिरिक्त-
वृत्तित्वमेव न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तेन प्रतिज्ञात्वादिना तदे-
कदेशमात्रविषयकज्ञानविषयतायां प्रतिज्ञात्वादेस्तथाविधावच्छेद-
कत्वसत्त्वेऽपि न क्षतिः । तथाविधयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयतात्वाव-
च्छिन्नानतिरिक्तवृत्तित्वमिह निवेशनीयम्, तेन प्रतिज्ञादिघटकेषु
सकलवर्णेष्वेव प्रतिज्ञाद्यविषयकप्रतीतिविषयत्वसत्त्वेन तादृशविषय-
तासामान्यशून्याप्रसिद्धावपि स्वव्यापकतादृशविषयतात्वावच्छिन्न-
कत्वस्य प्रतिज्ञात्वादिसाधारणत्वेपि न क्षतिरिति वदन्ति ।

तदसत् । एतदपेक्षया उक्तप्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वस्यैव लघुत्वा-
त्तत्रानिर्भरस्यानिर्बीजतापातात् । एतेन प्रतिज्ञादिघटकतावच्छेद-
कत्वं स्वसमानाधिकरणस्वानधिकरणवृत्तिप्रतिज्ञात्वादिकत्वमित्यपि
हेयम्–स्वत्वाननुगमेन तादृशं स्वं यद्याद्विशिष्य तावतामनन्तभेदानां
निवेशनीयतया महागौरवात् ।

प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदायवारणाय उभयेत्यादि उभयघटकभाग-
द्वयावृत्तिधर्मवत्त्वार्थकम्, तथाच प्रतिज्ञादिघटकतानवच्छेदकत्वे स-
ति उभयघटकभागद्वयावृत्तिर्यो धर्मस्तद्वत्त्वं दलद्वयार्थः । प्रतिज्ञाद्ये-
कैकावयवघटकभागद्वयस्यापि यत्किञ्चिदुभयघटकत्वादसम्भव इत्य-
तः प्रतिज्ञाहेत्वाद्युभयचतुष्टयस्य विशिष्योभयपदार्थतामाह उभयं
चेति । इति विशिष्य वक्तव्यमित्यग्रिमेणान्वयः । इति–इतिरीत्या, प्रति-
ज्ञाहेत्वाद्योरपि प्रतिज्ञाहेतूभयत्वादिना न घटकत्वांशे विशेषणता
तादृशोभयघटकभागाप्रसिद्धेः, किन्तु प्रत्येकं प्रतिज्ञात्वहेतुत्वादिना,
तथाच प्रतिज्ञाघटको यो भागः यश्च हेतुघटकस्तदुभयाघटितत्वमि-
ति क्रमेणाघटितत्वचतुष्टयं निवेशनीयम् । प्रतिज्ञाहेत्वाद्येकदेशाघटित-

समुदायवारणाय घटकभागनिवेशनम् । प्रतिज्ञादिघटकत्वं चैकदेश-साधारणं प्रतिज्ञात्वाद्याश्रयत्वं नान्यत् गौरवात्, तथाच प्रतिज्ञात्वाद्या-श्रयहेतुत्वाश्रयोभयावृत्तित्वादिरूपविशेषणचतुष्टयं धर्मविशेषणं पर्यवसितम् । न चैवं धूमाद्वह्निमतः सधर्मा पर्वतो वह्निमान् धूमा-दित्यादिन्यायघटकप्रतिज्ञायामव्याप्तिः तस्याः हेतुलक्षणाक्रान्तभा-गघटितत्वेनोभयघटकभागद्वयघटितत्वात्तद्यावृत्तस्य पूर्वोपदर्शित-हेतुत्वस्य निवेशेऽपि निगमनेऽयंपदानुषङ्गपक्षे तत्रोपनये चा-व्याप्तिर्दुर्वारैव तस्योपनयघटकेनायंपदेनोपनयस्य च तद्घ-टकेन तेन घटितत्वादिति वाच्यम् । अनुषङ्गपक्षे उपनयघटकभाग-निगमनघटकभागद्वयाघटितत्वशरीरे उपनयाघटकत्वेन निगमनघट-कस्य निगमनाघटकत्वेन चोपनयघटकस्य भागस्य विशेष्यवाचक-पदातिरिक्तत्वेन वा भागद्वयस्य विशेषणीयत्वात् । अयं तस्मादि-त्यादिभागस्य च सत्यन्तेनैव वारणात् । स्वानाश्रयान्तरितभागद्व-यवृत्त्यन्यत्वेन च धर्मो विशेषणीयः, तेन हेत्वाद्यंशपरित्यागेन प्र-तिज्ञोदाहरणादिसमुदाये नातिप्रसङ्गः ।

वस्तुतस्तु प्रतिज्ञा हेतुः इत्यादौ हेत्वादिपदं प्रतिज्ञाद्यतिरिक्तपरम् तथाचोदाहरणादेः प्रतिज्ञाद्यतिरिक्तत्वान्न दोषः । प्रतिज्ञाद्यतिरिक्त-त्वं च प्रतिज्ञाद्येकदेशव्यावृत्तं प्रतिज्ञात्वाद्यनाश्रयत्वमेव पर्यवसितं बोध्यमिति दिक् ।

मूलस्थं शाब्दज्ञानजनकशाब्दज्ञानान्तमन्यतमत्वेनानुगतरूपेणाव-यवप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकशाब्दबोधपरमतो नाननुगमः,तादृ-शबोधजनकानां वाक्यानामन्यतमत्वेनानुगमे व्यासज्यवृत्तिधर्माव-च्छेदेनैकदेशवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकान्योन्याभावानभ्युपगमे पूर्वोक्तानुपपत्तिप्रसङ्गात् शाब्दबोधानामेवान्यतमत्वेनोपात्तुं युक्तत्वा-दित्यभिप्रायेण मूलोक्तावयवलक्षणमन्यथा व्याचक्षाणानां केषांचिन्मत-माह प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्येति । विशिष्य निवेश्यानां विशिष्टार्थविशेषाणां साध्यविशिष्टपक्षादीनां परिचायकमात्रमेतत्, न तु प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्य-त्वेन तेषां निवेशः विशिष्टार्थविशेषमनन्तर्भाव्य प्रतिज्ञात्वादीनां दु-र्निर्वचतया तेषां विशिष्य निवेशनस्यावश्यकत्वे तत्तद्विशिष्टार्थविषय-कबोधजनकवाक्यप्रतिपाद्यत्वेन तत्तद्विशिष्टार्थनिवेशनस्य शिरोवे-ष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यत्वात् एतत्सूचनायैव तत्तदित्युक्तम् । न

चात्र नानावयवजन्यसमूहालम्बनबोधं प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यविशिष्टार्थबोधं चादाय तज्जनकसमुदायेऽतिव्याप्तिः तत्तद्विशिष्टार्थबोधनिष्ठतत्तदेकदेशबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताश्रयावयवैकदेशे चातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। तत्तद्विशिष्टार्थविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यता अन्यतमत्वेनोपादाय तत्तन्निरूपितजनकतावच्छेदकधर्मपर्याप्त्यधिकरणताया निवेशनीयत्वात्, तादृशो धर्मः पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्यत्वमेव तादृशवाक्यत्वस्य व्यासज्यवृत्तितया नैकदेशेऽतिव्याप्तिः। तादृशशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नत्वं च तादृशशाब्दबुद्धित्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वम्, अतः प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादेः साध्यविशिष्टपक्षावगाहिशाब्दत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः। वाक्यज्ञानस्य जनकतामते तु तादृशजनकतायां विषयितासम्बन्धेन यादृशधर्मावच्छिन्नं यादृशधर्मावच्छिन्नविषयकत्वं वा अवच्छेदकं तादृशधर्मपर्याप्त्याश्रयत्वं विवक्षणीयमिति नासम्भवः। तादृशोऽपि धर्मः पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्यत्वमेव।

अथाकांक्षादिमत्पदसमूहत्वरूपमेव वाक्यत्वं व्यासज्यवृत्तितदवच्छिन्नविषयकज्ञानत्वेन च न शाब्दबुद्धिजनकत्वं समूहत्वज्ञानस्यानुपयुक्तत्वात्, किन्त्वानुपूर्वीविशेषात्मकाकांक्षावच्छिन्नविषयकज्ञानत्वेनैव तथात्वम्। आनुपूर्वीविशेषश्चैकवर्णनिष्ठापरवर्णानन्तर्यरूपो न व्यासज्यवृत्तिरित्येकदेशेऽतिप्रसङ्गो दुर्वारः। न च तादृशजनकतावच्छेदकीभूतविषयितानिरूपकवर्णसमुदायत्वमेव विवक्षणीयमतो नाऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। तत्तत्प्रतिज्ञादिव्यक्तिभिन्नप्रतिज्ञादिघटकवर्णानामपि तादृशसमुदायघटकतया क्वचिदप्यवयवव्यक्तौ तादृशसमुदायत्वापर्याप्तेः प्रत्येकमवयवव्यवहारानुपपत्तेः।

मैवम्। तादृशबोधजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयितानिरूपकवर्णसमुदायत्वस्य विवक्षणीयत्वात्। तादृशं च ज्ञानं तथाविधजनकताद्वयशून्यत्वेन विशेषणीयं, तेन प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदाये नाऽतिव्याप्तिः। न चैवं हेत्वर्थप्रतिपादकभागघटितप्रतिज्ञाविशेषेऽव्याप्तिः तद्विषयकज्ञाने हेत्वर्थबोधकतानियमादिति वाच्यम्। व्याप्यव्यापकभावानापन्नजनकताद्वयशून्यताया निवेशनीयत्वात्।

वस्तुतस्तु स्वानवच्छेदकविषयिताविशिष्टतादृशजनकतानाश्रयत्वं ज्ञाने विशेषणं देयम्। स्वं-जनकता। प्रतिज्ञाहेतूभयादिविषयक-

ज्ञानं च प्रतिज्ञार्थबोधजनकतानवच्छेदकीभूतहेत्वादिविषयिताविशिष्टतादृशजनकताश्रय एव, धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञामात्रविषयकज्ञानं च न तादृशविशिष्टजनकताश्रयस्तन्निष्ठहेत्वर्थबोधजनकतावच्छेदकविषयिताया अपि विशिष्टप्रतिज्ञार्थबोधजनकतायामवच्छेदकत्वात् ।

एतेन व्याप्यव्यापकभावानापन्नतथाविधजनकताद्वयशून्यत्वप्रवेशो धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिसमुदायेऽतिव्याप्तिः—तादृशसमुदायविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिज्ञार्थबोधजनकत्वहेत्वर्थबोधजनकत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावसत्त्वात् व्याप्यव्यापकभावानापन्नतथाविधजनकताद्वयशून्यत्वादिति निरस्तम् । तादृशवाक्यविषयकज्ञानीयप्रतिज्ञाघटकहेतुसमानाकारकवाक्यविषयिताया विशिष्टप्रतिज्ञार्थबोधजनकतावच्छेदकत्वेऽपि प्रतिज्ञावाक्यविषयितानन्तःपातिन्या हेतुविषयितायास्तादृशजनकतानवच्छेदकत्वात् । यदि चोदासीनपदार्थविषयितानियतविषयिताकावयवव्यक्तिः प्रामाणिकी तदा स्वानवच्छेदकविषयिता तथाविधजनकतावच्छेदकत्वेन विशेषणीया । तादृशावयवव्यक्तिविषयकज्ञानेऽवयवान्तरविषयितानैयत्यस्य प्रामाणिकत्वे त्वगतिरेवेति ध्येयम् । समानाकारकप्रतिज्ञाद्वयाद्यात्मकसमुदायत्वस्यावयवत्वपर्याप्त्याश्रयत्वमिष्टमेव तस्यातथात्वे तद्वारणप्रकारोऽपि चिन्तनीयः । न्यायान्तर्गतत्वस्यापि निवेशनीयतया नोदासीनवाक्यसाधारण्यमिति बोध्यम् ।

अत्र च यत्किञ्चित्त्वनिवेशादननुगमो दुर्वारः । एवं प्रतिज्ञाघटकहेत्वर्थप्रतिपादकभागेऽतिव्याप्तिः । एवमुदाहरणस्य वाक्यद्वयात्मकस्य संग्रहाय तत्प्रतिपाद्यसाध्यविशिष्टधर्मिविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यता तथाविधहेतुविशिष्टधर्मिकशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यता च अन्यतमजन्यतागर्भे निवेशनीया, तथाच तद्घटकप्रत्येकवाक्येऽतिव्याप्तिः। तादृशार्थद्वयविषयकबुद्धित्वं च समुदायस्यापि जन्यतावच्छेदकमिति तदवच्छिन्नैकजन्यतानिवेशासम्भवात् । न च जनकता एवान्यतमत्वेन निवेशनीयाः तच्छरीरे चोदाहरणप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थबुद्धित्वावच्छिन्ननिरूपितजनकताद्वयं द्वित्वेन निवेशनीयं अतः एकैकजनकताश्रयप्रत्येकभागाविषयकज्ञानमादाय न प्रत्येकभा-

गेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। उभयभिन्नत्वस्य प्रत्येकमुभयत्र सत्त्वात् उभयभिन्नभिन्नत्वस्योभयत्रासम्भवात् अन्यतमत्वेनोभयोपादानासम्भवात्। व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदोपगमे तु तादृशान्यतमत्वाश्रयप्रत्येकजनकतामादायातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। पूर्वकल्पे तु प्रतिज्ञाद्यघटकत्वविशेषणेनैव नातिप्रसङ्गावकाशः यो यो धूमवानित्यादिप्रत्येकवाक्यस्य वाक्यद्वयात्मकोदाहरणघटकत्वात्। न च वाक्यद्वयपर्याप्तमुदाहरणत्वं दुर्वचं स्वघटकयत्पदोपस्थाप्यधर्मिणि हेतुमत्त्वबोधकं यद्वाक्यं यच्च तदनन्तरप्रयुक्तं स्वघटकतत्पदोपस्थाप्यतादृशधर्मिणि साध्यवत्ताबोधकं वाक्यं तदुभयत्वस्यैव तथात्वात्। अथात्रापि प्रतिज्ञाद्यघटकत्वं निवेशनीयमिति चेत्तर्हि गुरुशरीरस्य तादृशविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वस्य निवेशापेक्षया निरुक्तोभयघटकभागद्वयाघटितत्वनिवेशनमेवोचितमित्यरुचिर्बीजमवसेयम्।

ननु न्यायजन्यज्ञानस्याप्युपनयार्थसाध्यव्याप्यवत्पक्षावगाहितया परामर्शरूपत्वात्परामर्शजनकवाक्यत्वमेव न्यायत्वं कुतो नोच्यते, एवं तादृशवाक्यघटकवाक्यमेवावयवत्वमस्तु किमुक्तगुरुतरन्यायतदवयवलक्षणानुसरणेनेति प्रतिज्ञादिपञ्चकस्य विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वाभिमानिनां शङ्कां मूलकृन्निराकरोति अत एवेति। तादृशलक्षणमुपेक्ष्य यथोक्तलक्षणकरणादेवेत्यर्थः। परामर्शस्य—परामर्शमात्रस्य। परामर्शजनकस्य—परामर्शजनकमात्रस्य। मात्रपदात्पूर्वोपवर्णितन्यायतदवयवलक्षणघटकशाब्दबोधविशेषौ क्रमेणव्यवच्छेद्यौ।

वाक्यपञ्चकसमुदायस्येव प्रत्येकवाक्यस्यापि न्यायत्वमिष्टमेव परामर्शप्रयोजकवाक्य एव न्यायव्यवहारात्तत्त्वस्य समुदायवत्प्रत्येकमात्रेऽपि सत्वात्। एवञ्च परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वमेव न्यायलक्षणमिति केचित्। तन्मतमुपन्यस्यति यत्त्विति। सङ्क्षेपतः—लाघवतः। सोऽपि न्याय एवेत्यनेनान्वयः। परामर्शप्रयोजकेति। वह्निव्याप्यधूमवानयमित्यादिवाक्यस्यापीत्यादिः। विशेषेति। वाक्यपञ्चकात्मकसमुदायादित्यादिः।

यादृशवाक्यप्रयोगो नार्थान्तरादिनिबन्धननिग्रहप्रयोजकस्तदेव न्यायव्यवहारविषय इति नियमाभिप्रायेण दूषयति तन्नेति। कथायां-विचारसमये। आकांक्षाक्रमेणैवाभिधानं निग्रहाप्रयोजक-

मिति शेषः । इति-अतः, तदभिधाने निग्रहादित्यग्रिमेणान्वयः । विशिष्टवैशिष्ट्ये-पक्षस्य व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वे । आकांक्षा-जिज्ञासा, नास्तीति । विप्रतिपत्तितः साध्यतदभावसंशयवतस्तदेकतरकोटि-जिज्ञासा प्रथममुदेति ततः प्रतिज्ञावाक्यात्तन्निश्चये तद्धेतौ तत्प्रतीतौ च तद्गमकतौपयिकव्याप्तौ तदनन्तरमेव च पक्षस्य तादृशहेतुमत्त्व इति भावः । तदभिधाने-विशिष्टवैशिष्ट्यप्रतिपादकवाक्योच्चारणे । अत्रापि प्रथममित्यनुषज्यते । अन्यथा-लाघवमात्रमादृत्य तस्य लक्ष-णत्वोपगमे । परामर्शजनकतयेति । लाघवाद्वाक्यत्वमप्यनन्तर्भाव्य प-रामर्शजनकत्वमात्रस्य लक्षणत्वौचित्यादिति भावः । ननु मध्यस्था-कांक्षा यतो निवर्त्तते स एव न्यायः सा च शाब्दत्वप्रकारिका विष-यसिद्धिनिर्वाहकशब्दादेव निवर्त्तते न तु प्रमाणान्तरादिति न चक्षु-रादेर्न्यायत्वमत आह आकांक्षेति । आकांक्षानिवृत्तिविरह इत्यर्थः। तुल्य एवेति । व्याप्यवत्ताबोधकवाक्यस्य प्रथमप्रयोगेऽपि साध्यस-न्देहाद्यधीनानां मध्यस्थाकांक्षानामनिवृत्तेरिति भावः । दुर्निरूपं-असम्भवि । जनकताया अवच्छेदकनियतत्वात्तज्ज्ञानस्यावच्छेदक-ज्ञानाधीनत्वादिति भावः ॥ लक्षणान्तरसम्भवस्य लक्षणेऽदोषतया-तस्यैव लक्षणत्वादितिमूलमसङ्गतमतो दीधितिकृद्भावं व्याचष्टे तथा-चेति । तादृशानुगतरूपस्वीकारे चेत्यर्थः । साधकाभाव इति । तादृश-धर्मस्यैव न्यायादिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वसम्भवेन तत्प्रवृत्तिनिमित्ततया ज्ञाननिष्ठजातिविशेषसिद्ध्यसम्भवाद्युक्त्यन्तरस्य चासत्त्वादिति भा-वः । बाधकमित्यस्य प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकजातावित्यादिः । तेन वक्ष्यमाणसंकरस्य न्यायजन्यतावच्छेकजातावसम्भवेऽपि न क्षतिः । अन्यथेति मूलस्य प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकजातिस्वीकारे संकीर्णजातिस्वीकारप्रसङ्ग इत्यर्थकत्वमभिप्रेत्य संकरं विवृणोति न्याये-ति । न्यायजन्यं च ज्ञानं विशिष्टैकार्थविषयकं तावद्वाक्यार्थविषय-कसमूहालम्बनरूपं वेत्यन्यदेतत् । पञ्चेति । जातय इत्यग्रिमेणान्वयः । तथाच तत्रैव प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकपञ्चजातीनां समावेश इति भावः । अन्यत्रापि सामानाधिकरण्यमाह द्वित्रादीति । मिथो व्यभिचा-रितामाह एकैकेति । नन्वेकैकजन्यनानावयवजन्यबोधगततत्तदवयव-जन्यतावच्छेदकजातीनां नानात्वोपगमान्न संकरावकाश इत्यत आह तत्र तत्रेति । सुतरां मानाभाव इति । प्रतिज्ञाहेत्वादिनानावयवजन्य-

बोधनिष्ठप्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकजातेर्हेत्वादिजन्यतावच्छेदकतया हेत्वादावपि प्रतिज्ञादिलक्षणातिव्याप्त्यापत्त्या तादृशजातिघटितलक्षणकरणासम्भवेन तादृशजातौ लक्षणानुरोधरूपयुक्तेरनवकाशात्। एकैकावयवजन्यबोधवृत्तिजातीरुपादाय स्वरूपयोग्यतघटितलक्षणस्य निर्दोषत्वेऽपि तदुभयादिजन्यबोधे तत्तज्जात्यभावनिर्वाहकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने महागौरवात्। तत्तज्जात्यवच्छिन्नजनकतावच्छेदकत्वेनाभिमतानां गुरुशरीराणामपि यथोक्तधर्माणां प्रतिज्ञादिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वौचित्येन तत्तज्जातिकल्पनं प्रतिज्ञादिपदप्रवृत्तिनिमित्तलाघवरूपाया अपि युक्ते रनवकाशादिति भावः। अननुगमेन तत्तज्जातिघटितलक्षणासम्भवाल्लक्षणानुपपत्तिरूपयुक्तेः सुदूरपराहतत्वादिति भाववर्णनमनुपादेयम्। एकैकजन्यबोधवृत्तिजातिमादायैव स्वरूपयोग्यताघटितलक्षणकरणसम्भवात्।

अन्यथेत्यादिमूलमन्यथा व्याचक्षाणानां मतमाह केचित्त्विति। तदेत्यन्तमन्यथेत्यस्यार्थः। कदाचिदिति हेत्वादिजन्य इत्यत्रापि अनुषज्यते, तेन व्यभिचारितादिलाभः। स्यादिति। वर्त्तेतेत्यर्थः नियामकाभावादिति भावः। ननु नियमेन सर्वत्रैव प्रतिज्ञाजन्यबोधे हेत्वादिजन्यव्यक्तिवृत्तिजातिमत्त्वसम्भवेन परस्परव्यभिचारिताया दुर्घटत्वात् न संकरावकाश इत्यतो बाधकान्तरं पूरयति सर्वेषामिति। सर्वत्र सर्वजातिसत्त्वे सर्वजातीनां समनैयत्यात्भेद एव दुर्लभ इति सर्वजातीयत्वप्रसङ्गोऽसङ्गत इत्यत आह एकेति। इत्थं च विजातीयशाब्दबोधजनकत्वघटितप्रतिज्ञादिलक्षणमसम्भवदुक्तिकमेवेति भावः। अत्र चानुगतकारणाभावेऽप्यननुगतकारणघटितसामग्रीणां जातिविशेषनियामकत्वं सम्भवतीति नोक्तरीत्या जातिसंकराद्यवकाशः, अन्यथाऽनुमितित्वादिजातेरप्यनियमेन प्रत्यक्षादिसाधारण्यापत्तेः, तत्रापि वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शादीनामननुगतत्वादनुगतस्य कस्यचित्कारणस्य सम्भवेऽपि तस्यातिप्रसक्तत्वात् तादृशस्य प्रकृतेपि सम्भवाच्च। न च व्यभिचारेण तादृशजात्यवच्छिन्नशाब्दबोधं प्रत्यननुगतस्य कारणत्वासम्भवात्तादृशजातीनां कारणनियत्वं न सम्भवतीत्येकस्यान्यजातीयताप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम्। अनुमितौ परामर्शस्येव प्रकृतेऽननुगतकारणस्य कार्यतावच्छेदकसंकोचेन व्यभिचारवारणसम्भवादित्यस्वरसबीजमवसेयम्। न चानुगतनियाम-

काभावस्याकिंचित्करत्वेऽनुगतानतिप्रसक्तरूपं दुर्निरूपमिति मूला-सङ्गतिरिति वाच्यम् । स्वमतेऽनुगतनियामकाभावे न निर्भरः, अपि तु न्यायजन्यबोधादौ संकररूपबाधक एवेति वक्तुं शक्यतया तादृशबाधकस्य विचारासहत्वेपि क्षतिविरहात् ।

इदं पुनरिहावधेयम् प्रतिज्ञाद्यवयवादित्यादिमूलं न जातिविशेष-घटितप्रतिज्ञालक्षणाभिप्रायकं तथासति तादृशप्रतिज्ञादिलक्षणस्या-त्रैव निराकृतत्वेन प्रतिज्ञाग्रन्थे प्रतिज्ञाजन्यविजातीयज्ञातमित्या-दिना जातिघटितं लक्षणमाशङ्क्यानेनैव दोषेण तन्निराकरणस्य पौनरुक्त्यापत्तिः, किन्त्ववयवसामान्यलक्षणपरं प्रत्येकमित्यस्यावय-वान्तरासहकारेणेत्यर्थः. तेन न्यायजन्यबोधतो वाक्यैकवाक्यत्वाधीन-प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यबोधतश्च वैलक्षण्यलाभेन तदात्मकसमुदायेऽति-व्याप्तिशङ्कानिरासः । विजातीयत्वं च प्रतिज्ञाद्येकदेशजन्यबोधावृत्ति-जातिमत्वं,तेनावयवैकदेशातिव्याप्तिशङ्कानिरासः।मूले तज्जनकशब्दत्वं तल्लक्षणमित्येव पाठः । तल्लक्षणमित्यस्यावयवलक्षणमित्यर्थः। एवं चा-न्यथेत्यादिमूलस्य प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यतावच्छेदकजातीनां परस्पर-संकरपरत्वं न घटत इति । यदि लक्षणनुरोधमात्रेण जातिस्वी-कारस्तदा तत्साध्यपक्षहेतुकन्यायादिलक्षणानुरोधेनापि विभिन्नसा-ध्यकन्यायजन्यशाब्दबोधेषु विभिन्नानां प्रतिज्ञाद्येकदेशजन्यबोधा-वृत्तिनानाजातीनां स्वीकरणीयतया तासां च तथाविधाद्वित्रा-दिन्यायजन्यबोधे समावेशेन संकीर्णजातिस्वीकारप्रसङ्ग इति तादृ-शमूलार्थः । यदि च संकररूपबाधकभयेन जातिकल्पनासम्भवाज्जाति-घटितन्यायविशेषादिलक्षणं न संभवतीत्यन्यथैव तत्साध्यपक्षहेतुक-न्यायादयो निर्वचनीया इत्युच्यते,तदा व्याप्त्यादिपदस्येव न्यायादिप-दस्यापि नानार्थत्वे क्षतिविरहात्, सर्वसाधारणन्यायत्वादिनिर्वचनानु-रोधेन जातिस्वीकारोऽप्यनुचित इति भावः । दीधितिकारस्तु तत्तद्धी-जनकशब्दत्वं तत्तल्लक्षणमिति मूलपाठाभिप्रायेण प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्य-तावच्छेदकजातीनां न्यायजन्यबोधादौ संकरपरतया जातिसंकर-प्रसङ्ग इति मूलं व्याख्यातवान् तादृशपाठे तद्ग्रन्थस्यावयवसामान्य-लक्षणपरत्वानुपपत्तेः । एवं च सत्यगत्या भिन्नप्रस्तावे जातिघटित-प्रतिज्ञालक्षणदूषणं विस्मृत्य प्रतिज्ञाग्रन्थे पुनस्तदाशङ्केति यथा-कथञ्चिदग्रिमग्रन्थावतारो बोध्यः ।

(चि०) तत्र प्रतिज्ञा न साध्यनिर्देशः-साध्यपदेऽतिव्याप्तेः, किन्तूद्देश्यानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकवाक्यार्थज्ञानजनकत्वे सत्युद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं वाक्यम् ।

(दी०) साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रम् । साध्यो-विधेयधर्म्मविशिष्टो धर्म्मी, तथा च पक्षतावच्छेदकपर्वतत्वादिविशिष्टे साध्यतावच्छेदकवह्नित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनको न्यायावयव इति पर्य्यवसितोऽर्थः । उदाहरणाच्च साध्यतावच्छेदकविशिष्टज्ञानं न पक्षतावच्छेदकविशिष्टे उपनयाच्च पक्षतावच्छेदकविशिष्टे न साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति तयोर्व्युदासः ।

किन्त्वित्यादि । प्रकृतन्यायबहिर्भूतवाक्यवारणाय सत्यन्तं प्रकृतन्यायावयवत्वपर्य्यवसितार्थकम् । उद्देश्येति । प्रकृतेत्यर्थः । वह्निसाध्यकन्यायोपनयस्य वह्निव्याप्यधूमसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकस्य वारणाय प्रकृतद्वयम्, तथाच यादृशसाध्यपक्षकन्यायावयवत्वं तादृशसाध्यपक्षकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वं पर्य्यवसितार्थः । धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावनतिरिक्तविषयकज्ञानजनकस्य हेतोर्वारणाय अन्यूनेति । निगमनवारणाय अनतिरिक्तेति ।

यद्यपि निगमने साक्षात्पक्षवाचकं पदं न श्रूयते, तथापि न्यूनताभङ्गायोपनयस्थायमादिपदस्यानुषङ्गात्तथा बोध्यम् । इत्थमेव च प्रसक्तामतिप्रसक्तिं निगमनञ्चेत्यादिना निराकरिष्यति । तदर्थश्च निगमनमन्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकं सन्न परामर्शहेतुर्येन निरुक्तन्यायावयवत्वरूपं प्रतिज्ञात्वं तदपि

व्याप्नुयात् अबाधितत्वादेस्तद्बोधौपयिकविशिष्टहेतुसम्बन्धस्य वा बोधकतया तस्यातिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वादिति ।

(गा०)साध्यपदमनुमितिविधेयवाचकपरमित्यभिप्रायेण मणिकारदूषितं सूत्रकारीयप्रतिज्ञालक्षणं साध्यपदस्य प्रकृतानुमितिविधेयविशिष्टार्थपरतां स्वीकृत्य परिष्कर्त्तुमारभते साध्येति । सामान्यतो विधेयत्वस्य धर्मित्वस्य च केवलान्वयितयाऽवयवान्तरे विधेयविशिष्टधर्मिबोधकत्वमतिप्रसक्तम्, एवं च प्रतिज्ञासमानाकारे न्यायबहिर्भूतवाक्येऽपीत्यतः साध्यपदस्य तद्विशेषपरत्वं निर्देशपदस्य च बोधजनकन्यायावयवरूपवाक्यविशेषपरत्वमनुस्मृत्य पर्यवसितार्थमाह तथाचेति । पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकयोर्न तत्त्वेन निवेशः, अपि तु विशिष्यैवेति सूचनाय पर्वतत्वादीति वन्हित्वादीति च । तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दबोधत्वावच्छिन्नजनकयत्किञ्चिज्ज्ञानविषयवर्णसमुदायत्वमिह विवक्षणीयमतो हेत्वर्थादिविषयकप्रतिज्ञार्थबोधजनकताया हेत्ववयवादिमात्रविषयकबोधसाधारण्येऽपि न हेत्ववयवादावतिव्याप्तिः । न्यायान्तर्गतत्वमुपेक्ष्य न्यायावयवत्वनिवेशात्प्रतिज्ञार्थबोधजनकप्रतिज्ञाहेत्वादिविषयकज्ञानमादाय प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदाये नातिव्याप्तिः । पक्षतावच्छेदकविशिष्टत्वादिनिवेशनप्रयोजनमाह उदाहरणाच्चेति । यद्यपि साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनकत्वमात्रस्यैव निवेशे उपनयनिगमनयोरप्यतिव्याप्तिः, तथापि यत्किञ्चिद्धर्मिविशिष्टे शुद्धसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकत्वनिवेशने न तत्रातिप्रसङ्गः । उपनयजन्यबोधे उपनयार्थव्याप्तिशरीरघटकसाध्यस्य धर्मितावच्छेदकाप्रवेशात्, निगमनजन्यबोधे च साध्यांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्याधिकस्य भानात्, अन्यथा पक्षतावच्छेदकान्तर्भावेऽपि अनुषङ्गपक्षेऽप्यनिस्तारादिति उदाहरणमात्रानुसरणम् । तदप्युदाहरणजन्यबोधे व्यापकत्वं न विधेयतावच्छेदकतया भासते अपि तु शुद्धवन्हित्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वमेव सकलहेत्वाधिकरणे भासत इति प्राचीनमतमनुसृत्य । निगमनेऽयंपदानुषङ्गपक्षे तु शुद्धसाध्यतावच्छेदकविशिष्टत्वं न निविष्टम् । विशेषणान्तरावच्छिन्नवह्न्यादिसाध्यकन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञाया शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणातिप्रसक्तेः प्रकृतन्यायान्तर्गतत्वाभावेनैव वारणादित्यभिप्रायकमिदम् अतो व्यापकत्वस्याधिकस्यो-

दाहरणबोधे भानेऽपि न क्षतिरिति केचित्। तन्मते निगमनोपेक्षाबीजं चिन्तनीयम् ।(१)

यत्तत्पदस्योदाहरणस्थस्य न पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वम् ,अपि तु पक्षान्यसाध्यवत्साधारणरूपावच्छिन्नपरत्वमेव पक्षतावच्छेदकाव-च्छिन्ने हेतुमत्त्वस्य ततो लाभेन उपनयानुत्थानात्तदवच्छिन्ने साध्य-वत्त्वस्य च प्रतिज्ञात एव लाभेनाऽनाकांक्षितत्वाच्चेति पक्षतावच्छेद-कप्रवेशे नोदाहरणातिप्रसङ्गः। अथ यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नजनकत्व-मुदाहरणैकदेशे स वह्निमानित्यादिवाक्य एव न तु तस्य न्यायावयव-त्वं, तच्च समुदाय एव न तत्र तादृशजनकत्वमिति विशिष्य पक्षता-वच्छेदकानन्तर्भावेऽपि नोदाहरणातिप्रसङ्ग इति चेन्न। जनकत्वस्य जनकयत्किञ्चिज्ज्ञानविषयवर्णसमुदायत्वरूपस्य विवक्षितत्वात्, उ-दाहरणविषयकज्ञानविषयत्वमादाय समुदाय एवाऽतिप्रसक्तेः। एवमे-तल्लक्षणप्रविष्टन्यायावयवत्वशरीरे प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदायातिप्रस-ङ्गवारणायोभयघटकभागद्वयाघटितत्वमेव निवेशनीयं न तु प्रतिज्ञा द्यघटकत्वमपि प्रयोजनान्तरविरहादुदाहरणैकदेशे तादृशवाक्येऽ-

(१) न च पर्वतो आर्द्रेन्धनभववह्निमान्धूमाद्यो धूमवान् सवह्नि-मानित्यादिवाक्यपंचकान्तर्गतप्रथमवाक्येतिव्याप्तिवारणाय यद्रूपा-वच्छिन्नसाध्यकोदाहरणादिघटितन्यायान्तर्गतत्वं पक्षे शुद्धतद्रूपावि-शिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमवश्यं निवेशनीयमिति वाच्यम्। तद्धर्माव-च्छिन्नसाध्यकोदाहरणादिघटितन्यायलक्षणे शुद्धतद्धर्मावच्छिन्नवै-शिष्ट्यावगाहिबोधजनकप्रकृतवाक्यरूपप्रतिज्ञानिवेशात् तादृश-न्यायान्तर्गतत्वाभावेनैवोक्तातिप्रसंगविरहात्, दलान्तरे शुद्धवह्नि-त्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधप्रवेशे प्रयोजनविरहात्। तथा च व्याप-कत्वाधिकस्योदाहरणजन्यबोधे भानेपि न क्षतिः। न चैवं निगमनेऽपि व्यावृत्तिसम्भवेन तदुपेक्षायां बीजविरह इति वाच्यम्। पर्वतो व-ह्निमानित्यादिवाक्यस्य पर्वते वह्निवैशिष्ट्यावगाहिबोधजनकत्वं मतुप्प्रकृतिनामार्थस्य नामार्थे भेदान्वय एव मतुप्प्रत्ययो निरर्थक एव भेदान्वयाकांक्षानिर्वाहक इत्यभ्युपगमे एव निर्वहतीति तथाभ्यु-पगमे केवलनिगमनात्साध्यविशिष्टबोधानुदयेन तत्र व्यावृत्त्यसंगति-रिति ध्येयमिति पाठान्तरम्॥

तिप्रसङ्गस्य लघुतरपक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशेनैव वारयितुमुचितत्वात् । यद्यप्येवं नीलपर्वतो वह्निमानित्यादिभागेऽपि व्यावृत्तिः सम्भवति, तथापि सकलप्रतिज्ञैकदेशे न तथेति विशिष्योपादानं प्रयासाधिक्येनोदाहरणानुधावनमिति ध्येयम् ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वनिवेशनप्रयोजनमाह उपनयाच्चेति । साध्यवैशिष्ट्यमात्रनिवेशेऽपि पर्वतो द्रव्यवान् धूमादित्यादिन्यायान्तर्गते उपनये तत्स्थलीयप्रतिज्ञालक्षणातिव्याप्तिरिति साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेश इत्यवधेयम् ।

यथाश्रुतसत्यन्तार्थस्योदासीनवाक्यसाधारण्यमक्षतमेव न्यायान्तर्गतवाक्य(जन्य)स्येव तदनन्तर्गततादृशवाक्यजन्यस्यापि शाब्दबोधस्योपनायकज्ञानादिविधया परामर्शप्रयोजकत्वादतस्तदर्थमाह प्रकृतन्यायावयवत्वेति ।

वह्निव्याप्यधूमसाध्यकानुमितेरपि कदाचिदुद्देश्यतया वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गवारणासम्भवादुद्देश्यपदं प्रकृतार्थकतया व्याचष्टे उद्देश्येतीति । वह्निसाध्यकोपनयस्य—तत्साध्यकन्यायान्तर्गतोपनयस्य, एतेन(अन्यसाधकन्यायमादाय)सत्यंतदलसत्त्वमाविष्कृतम्वह्निव्याप्यधूमसाध्यकत्यादिना(अन्यसाध्यकानुमितिमादाय)विशेष्यदलसत्त्वं स्फुटीकृतम्। वारणाय-प्रतिज्ञाव्यवहारविषयतावारणाय। प्रकृतद्वयं–प्रतिज्ञापदार्थप्रविष्टन्यायानुमित्योरेकसाध्यादिकत्वप्रापकं प्रकृत(पद)द्वयम् प्रकृतन्यायावयवत्वपर्यन्तानिवेशे वह्निव्याप्यधूमसाध्यकप्रतिज्ञानुरोधेन। तत्साध्यकानुमितेरपि प्रकृतानुमितिपदेन विवक्षणीयतया तामादाय दर्शितोपनये प्रकृतानुमितिपर्यन्तानिवेशे वह्निसाध्यकन्यायस्यापि प्रकृतन्यायेत्यनेन विवक्षणीयतया तदवयवत्वमादाय तत्र प्रतिज्ञाव्यवहारस्य दुर्वारत्वादत उभयत्र प्रकृतत्वनिवेशः । तथाच सति तत्साध्यपक्षकन्यायान्तर्गतत्वघटितप्रतिज्ञापदार्थगर्भे तत्साध्यपक्षकानुमितेरेवान्तर्भावान्नातिप्रसंगस्तदेवाह तथाचेति(१)। यत्तु तादृशोपनये वह्निसाध्यकप्रतिज्ञाव्यवहारवारणाय न्याये वह्निसाध्यकप्रतिज्ञाव्यवहारवारणायानुमितौ प्रकृतत्वनिवेशनमिति प्रकृतद्वयमित्यन्तार्थ इति। तच्चिन्त्यम् । तत्साध्यपक्षकप्रतिज्ञाव्यवहारविषय-

(१) तथा सत्यभिन्नसाध्यपक्षकानुमित्यन्तर्भावे यादृशो लक्षणार्थस्तं स्फुटयति तथाचेति । इति पाठान्तरम् ।

स्यात्र निर्वाच्यत्वे प्रतिज्ञापदार्थघटकन्यायानुमित्योरुभयत्र समभिव्या-हृतसाध्यपक्षान्वयनिवेशसूचनाय प्रकृतद्वयम्, तत्साध्यपक्षकार्थक-मित्यस्यैवाभिधातुमुचिततया तदुपेक्ष्य प्रतिज्ञाव्यवहारविषयताव-च्छेदकीभूतैकधर्मशरीरे द्विधा निविष्टयोः साध्यपक्षयोरभेदमात्रला-भाय तथाचेत्यभिधाने सन्दर्भविरोधात्। यादृशेत्यादेः स्वस्येत्यादिः। तादृशेत्यादेः स्वनिष्ठमित्यादिः पर्यवसितार्थः । प्रतिज्ञापदप्रतिपा-द्यतावच्छेदकतया मूलाभिप्रायविषयः । एवञ्च सति प्रतिज्ञापदस्य नानार्थत्वं न दोषाय गत्यन्तरविरहादिति प्रागेवोक्तं ग्रन्थकृतैव। तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतत्साध्यकत्वस्य न्यायाद्यंशेऽनिवेशने उ-क्तोपनय एवातिप्रसङ्गः। यत्पक्षकानुमितिसमानविषयकत्वं तत्पक्षक-न्यायान्तर्गतत्वस्याक्षततत्वादिति तन्निवेशनम्। द्रव्यव्याप्यधूमवानय-मित्याकारकद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यकोपनयवारणाय साध्यतावच्छेद-कनिवेशनम्। एतल्लक्षणघटकन्यायावयवत्वशरीरे उदाहरणाद्यघटक-त्वनिवेशस्य सिषाधयिषाधीनन्यायप्रयोगानङ्गीकारपक्षे प्रयोजनान्तर-विरहात्। प्रतिज्ञाऽघटकत्वमात्रस्य तदेकदेशसाधारणस्य निवेशनी-यतया वह्न्यादिसाध्यकन्यायान्तर्गतस्य यत्किञ्चिद्धर्मिकवह्न्यादिसा-ध्यकानुमिन्यूनातिरिक्तविषयकबोधजनकस्य स वह्निमानित्युदाहरणै-कदेशस्य वारणायैकधर्मावच्छिन्न(पक्षक)त्वानिवेशनम् ।
वस्तुतो अत्यूनातिरिक्तविषयकत्वं प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्याव-गाहित्वे सति तादृशवैशिष्ट्यविषयिताविलक्षणविषयिताशून्यत्व-रूपमनुमितिमनन्तर्भाव्यैवाग्रे निर्वचनीयम् । तत्र प्रकृतपक्षादिनिवेश-व्यावृत्तिरग्रे दर्शनीया किं व्यावृत्यन्तरस्थलान्तरानुसरणेन ।

यत्तु पक्षविशेषमनन्तर्भाव्यानतिप्रसक्तस्य न्यायत्वस्य दुर्निर्वच-तया पक्षनिवेशनमिति । तदसत् । तथासति हेतुविशेषमनन्त-र्भाव्यापि तस्य दुर्वचतया यादृशहेतुकेत्यस्यापि वक्तुमुचितत्वात् ।

यदि च न्यायपदोपादानादेव तत्र हेतुविशेषनियन्त्रितन्यायलाभ इति न तदभिहितमित्युच्यते, तदा पक्षप्रवेशस्यावश्यकत्वेऽपि न्याय-पदादेव पक्षविशेषनियन्त्रितन्यायलाभ इति यादृशपक्षक इत्यभिधा-नस्यानुपयुक्ततेति ।

हेतोर्वारणायेति । अनतिरिक्तविषयकत्वं पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यविषयत्वं यत्तद्विलक्षणविषयता-

शून्यत्वं, न तु प्रकृतानुमित्यविषयाविषयकत्वं-स्वयमग्रे दूषणीयत्वात् । तादृशविषयताविलक्षणत्वं च तादृशविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नानिवर्त्यसंशयनिवर्तकतावच्छेदकत्वरूपं निर्वक्ष्यते । एवञ्चोक्तहेत्ववयवजन्यबोधस्यानुमित्याविषयवह्निनिष्ठधूमज्ञानज्ञाप्यत्वविषयकत्वेऽपि तादृशविषयताविलक्षणविषयताशून्यत्वमक्षतमेवेत्यतिप्रसक्तिरिति भावः । निगमनवारणायेति । निगमनजन्यबोधस्यापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेनान्यूनाविषयकतयाऽतिव्याप्तिप्रसक्तेरिति भावः ।

निगमने-तस्माद्वह्निमानिति वाक्यसन्निधाने । साक्षादिति । अवयवान्तरबहिर्भावेनेत्यर्थः । न श्रूयते इति । तथाच कथं तज्जन्यबोधस्यान्यूनविषयकत्वमिति भावः । न्यूनताभङ्गाय-आकाङ्क्षापूरणाय । पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे साध्यवत्ताबोधने कस्तादृशवह्निमानिति जिज्ञासा निवर्त्तते, वह्निमानित्यभिधाने च तादृशाकाङ्क्षोत्सर्गतो जायत इत्यनुभवसिद्धमेवेति भावः । अनुषङ्गादिति । निगमनस्थसाध्यवाचकपदसमभिव्याहृतत्वेनानुसन्धानोपगमादित्यर्थः । तथाच तदन्तर्भाव्यैव निगमनेऽवयवत्वं पर्यवस्यतीत्यन्यूनविषयकबोधजनकन्यायावयवत्वमादाय तादृशसमुदायातिप्रसक्तिरिति भावः ।

निगमनं च न परामर्शहेतुरिति यथाश्रुताग्रिममूलग्रन्थस्य सत्यन्तदलविरहेण निगमने नातिव्याप्तिरित्यर्थपरत्वं प्रतीयते । तच्च न घटते-सत्यन्तस्य न्यायावयवार्थकत्वात्, तस्य च निगमनसाधारण्याद्यथाश्रुतस्यापि सत्यन्तार्थस्य प्रतिज्ञायामिव तत्राप्यक्षतत्वात्, अनतिरिक्तविषयकत्वविशेषणेनैव तद्वारणाच्चेत्यनतिरिक्तविषयकत्वविशेषणस्य निगमनातिव्याप्तिवारकतापरत्वेन तादृशग्रन्थमत्रैव व्याख्यातुं भूमिकामारचयति इत्थमेव चेति । अन्यूनानतिरिक्तेति । तथाच न्यायावयवत्वपर्यवसिततादृशपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकत्वसत्त्वेऽपि अन्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वं नास्तीति पर्यवसितोऽर्थः । अबाधितत्वादिपरताया उदीच्यतद्बोधेनापि निर्वाहान्निगमनजन्यशाब्दबोधे तद्भानार्थं लक्षणादरो न युक्त इति मूलोक्तं तद्विषयकतयाऽतिरिक्तविषयकत्वं न विचारसहम् । एवं पञ्चम्यन्तभागार्थस्यातिरिक्तस्य विषयतया तथात्वाप्रतिपादनेन न्यूनत्वं

चेत्यतः पूरयति तद्बोधौपयिकेति । अबाधितत्वादिबोधौपयिकेत्यर्थः । विशिष्टहेतुसम्बन्धस्य-व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्य । अस्य चाबाधितत्वादिज्ञाप्यतया तद्बोधौपयिकत्वं बोध्यम् ।

(टी०) यत्तु पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ यत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते न तत् पृथिवीत्युदाहरणवारणाय तदिति ।

तत्तुच्छम्—तेन पृथिव्यामितरभेदस्याविषयीकरणात् तात्पर्यग्रहेण तादृशबोधजनकत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् । न च तावताप्युदाहरणस्य तथात्वसम्भवो, यन्नेत्यादेरनन्वयात् । यदि च निगमनेनायमादिपदं निविशते वाक्यैकवाक्यतयैव विशिष्टलाभादिति विभाव्यते, तदा हेतौ साध्यतावच्छेदकानाविष्करणप्रभावे सामान्यतः पक्षेऽपि साध्यवत्त्वभानात् पक्षे हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्ताबोधकस्योपनयस्य यत्र च पक्षसाध्ययोस्ताद्रूप्येण दृष्टान्तत्वहेतुत्वाभ्यामुपन्यासस्तादृशसिषाधयिषया च न्यायप्रयोगस्तत्रोदाहरणोपनययोर्यत्र वा पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायामेतत्पर्वतत्वादिना दृष्टान्तस्योपन्यासस्तत्रोदाहरणस्य सत्पन्तस्य चावयवाघटकन्यायान्तर्गतत्वपरतया हेत्वन्तस्यायमादिनिगमनान्तभागस्य वारणाय तत् ।

यद्यपि सर्वमभिधेयं प्रमेयमित्यादावतिरिक्ताप्रसिद्धिः । न च कोट्यप्रसिद्ध्या प्रमेयं न वेति विप्रतिपत्तेः संशयस्य चायोगान्न तादृशी प्रतिज्ञा प्रकृतानुमितिविषयतासमव्याप्तविषयताकत्वं प्रकृतानुमितिप्रकारतासमव्याप्तप्रकारताकत्वं वा वक्तव्यमिति वाच्यम् । सकलाभिधेयवृत्तिधर्म्मवत्सकलाभिधेयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोग्याकाशाभाववद्वा इदं द्रव्यमित्यादौ विशिष्टपक्षवो-

धके उपनयेऽतिव्याप्तेः।

तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्याविषयत्वं तदन्यून-विषयत्वम्।

मिश्रमतमुपन्यस्यति यदि वेति। पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते इत्यसमस्तामितरपदं पृथिवीतरपरम् इतरादिसम्बन्धिकार्थबोधकपदानां समभिव्याहृततत्तत्पदोपस्थाप्यतत्तदर्थेतरत्वादिना निरूढलक्षणावता बादिवाक्ये स्वारसिकलक्षणाविरहेऽपि न क्षतिः। प्रतिज्ञापदार्थौ सर्वत्रैकेनैव पदेन साध्यादिनिर्देश इति न नियमः, तेन नाग्रे यत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्युदाहरणप्रयोगविरोधः। विशेष्यवाचकं पृथिवीतिपदान्तरं पूरणीयम्। श्रुतपदं समस्तमित्येव वा। उदाहरणवारणायेति। तज्जन्यबोधेऽपि पक्षसाध्याश्रयत्वात्मकतत्सम्बन्धरूपानुमितिविषयसकलपदार्थभानेनान्यूनविषयकत्वसत्त्वादित्यभिमानः। तत्-अनतिरिक्तेतिपदम्।

अन्यूनविषयकत्वं हि न प्रकृतानुमितिविषयताव्यापकविषयताकत्वम्-सर्वस्मात्कालत्ववानयं कालपरिमाणवान् सर्वस्मादित्यत्र हेत्ववयवेऽतिव्याप्तेः, नापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयकत्वम्-हेतुत्वं प्रमेयत्वाद्वाच्यत्ववत्प्रमेयत्वादित्यादौ हेत्ववयवेऽतिव्याप्तेः। नापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वे सति साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यविषयकत्वं तद्वैशिष्ट्यविषयकत्वं वा-प्रमेयनिष्ठं हेतुत्वं प्रमेयं प्रमेयादित्यत्र हेतावतिव्याप्तेः-तज्जन्यबोधे प्रमेयत्वत्वरूपसाध्यतावच्छेदकविशिष्टस्य प्रमेयपदार्थतावच्छेदकस्य धर्मिणि वैशिष्ट्यभानादिति, पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वं तत् वाच्यम्, तथाच नोक्तोदाहरणातिव्याप्तिरित्याशयेन दूषयति तत्तुच्छमिति। ननु भ्रान्तः पृथिवीपदस्य विशेष्यपरत्वमितरपदस्य पृथिवीतरपरत्वमवगम्य तादृशोदाहरणात् पृथिवीत्वविशिष्टे साध्यवत्त्वं प्रत्येतीति तत्रातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्यत आह तात्पर्यभ्रमेणेति। तादृशेति। अन्यूनविषयकेत्यर्थः। अतिप्रसक्तत्वात्-तथाचायमित्याद्याकारकसाध्यवत्त्वपरत्वभ्रमाविषयसर्वनामपदघटितोपनयेऽतिव्याप्तत्वात्। तात्पर्यभ्रमदशायामपि नातिव्याप्तिप्रसी-

करित्याह न त्त्र तावतापीति। उदाहरणस्य—उदाहरणत्वपर्याप्त्यधिक-रणस्य। यन्नेत्यादेः—यन्नेत्यादिभागार्थस्य। अनन्वयात्—पृथिवी-तरेभ्यो भिद्यते इत्येतादृशबोधेऽप्रवेशात्। तथा चान्यूनविषयक-तादृशबोधजनकत्वमेकदेशस्यैव, न तु यन्नेत्यादिघटितसमुदायस्य, एकदेशस्य तु न्यायावयवत्वाभावादेव नातिप्रसङ्गशङ्का। न्याया-न्तर्गतत्वस्यैकदेशसाधारणस्य निवेशे चानतिरिक्तविषयकत्वनिवेशे-ऽपि तादृशोदाहरणैकदेश एवातिव्याप्तिरिति भावः। तात्पर्यभ्रमेण यन्नेत्यादिकमन्तर्भाव्य यद्भिन्ना पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यन्वय-बोधः सम्भवतीति नाशङ्कनीयम्। जलं न द्रव्यं गन्धवदित्यादितो जलभिन्नं द्रव्यं गन्धवदित्यन्वयबोधस्यानुभवविरुद्धतया नञर्थोद्दे-श्यतावच्छेदककबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्। यदितरभिन्नपृथिव्यन्यदि-त्याकारको यदर्थविशेष्यकबोधोऽपि न सम्भवति—अयं न पचति पुरुष इत्यत्र इदंपदार्थे पाककर्तृपुरुषभेदबोधस्यानुभवविरुद्धतया-ऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाख्यातार्थभानस्य पचति चैत्र इवा-यमित्यादितः पाककर्तृचैत्रादिसादृश्यबोधस्याननुभवेन इतरविशे-षणविशेषणतया तज्ज्ञानस्यैवाव्युत्पन्नत्वात्।

अत्र केचित्—अन्यूनविषयकत्वं पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयक-त्वे सति साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वम्। एवञ्च दर्शितव्यतिरेक्युदाहरणजन्यबोधस्यापि तादृशान्यूनविषयकत्वाद-तिव्याप्तिः प्रसज्यते। न चैवमपि साध्यतावच्छेदकविशि-ष्टसाध्यपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षघटितवाक्यार्थबोधकत्वमुदाहरणै-कदेशस्यैव न तु तन्न पृथिवीत्यादिभागघटितसमुदायरूपोदा-हरणस्येत्यवयवत्वविशेषणप्रवेशादेव नातिव्याप्तिशङ्केति वाच्य-म्। तादृशान्यूनविषकत्वघटितधर्मावच्छिन्ननिरूपितजनकतापर्य-न्तानिवेशात्। वाक्यार्थद्वयावषयकसमूहालम्बनबोधजनक-तामादायातिव्याप्तेः प्रसञ्जनात्, न हि तादृशसमूहालम्बनबोध-जनकत्वमेकदेशे पर्यवस्यति अपि तु समुदाय एव। अथवा न्याया-न्तर्गतत्वमेव सत्यन्तार्थः। अत एव मिश्राणां घटशब्दो गुणः द्रव्य-कर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्रोदाहरणे यदि प्रतिज्ञारूपशब्द एव दृष्टान्तत्वेनोपादीयते तदा तत्राऽतिव्याप्तिवारणार्थत्वादित्यादि-

ना शाब्दज्ञानपदस्य व्यावृत्तिदानसङ्गतिः, तद्दाने तत्रातिव्याप्ति-प्रसक्तिर्विषयविधया श्रावणप्रत्यक्षजनकत्वात्तादृशदृष्टान्तरूपशब्द-स्येति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वमन्यूनविषयकत्वम् । एवञ्च तादृशोदाहरणैकदेशातिव्याप्तिवारणार्थमेव साध्यतावच्छे-दकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकमात्रविशिष्टसाध्यप्रकारकत्वार्थक-मनतिरिक्तविषयकेति–तज्जन्यबोधस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याप्रकारकत्वात् । मात्रपदान्तर्भावान्निगमनव्युदासः–तज्जन्यबोधे विशिष्टहेतुसम्बन्धस्याधिकस्य साध्यांशे भानेन शुद्धसाध्यतावच्छेद-कावच्छिन्नसाध्याप्रकारकत्वात् । एवञ्च वह्निव्याप्यधूमवानयमित्याद्यु-पनयजन्यबोधस्य व्याप्तिघटकाधिकरणांशे साध्यतावच्छेदकावच्छि-न्नप्रकारकत्वेपि साध्यांशे व्यापकत्वस्याधिकस्य भानेन न तत्राति-प्रसङ्गः । न चैवमपि यत्र पृथिवीतरान्यदित्युदाहरणैकदेशेऽतिप्रसङ्गः तज्जन्यबोधे पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयत्वस्य शुद्धसाध्यतावच्छे-दकविशिष्टसाध्यप्रकारकत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेद-कावच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छेदेन तादृशसाध्यप्रकारकत्वस्य दलद्व-यनिष्कृष्टार्थत्वात् । तादृशोदाहरणभागजन्यबोधस्य इतरभेदांशे नि-र्धर्मितावच्छेदकतया तादृशसाध्यप्रकारकत्वविरहात् । साध्यताव-च्छेदकसम्बन्धनिवेशनं च यत्र कालिकसम्बन्धेन कालपरिमाणस्पन्द-त्वादेः साध्यता समवायेन च तस्यैव हेतुता तत्रत्योपनयीयव्याप्त्या-न्तातिरिक्तभागवारणाय । सिषाधयिषया च न्यायप्रयोगो नाभ्युपेय-त इति यत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्यस्य हेतुता तत्रत्योपनी-यतादृशभागेऽतिप्रसङ्ग इत्यस्यानवकाशः । नचैवमपि निगमनीयत-स्मादित्यंशातिरिक्तांशेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारेवेति वाच्यम् । तस्मादित्यं-शार्थमनन्तर्भाव्य व्यवहितयोः पक्षसाध्यवद्वाचकपदयोरन्वयबोधा-जनकत्वादिति रीत्या उक्तस्थलेऽपि वृत्तिदानं सङ्गमयन्ति ।

अयंपदाननुषङ्गपक्षे निगमनेऽनतिरिक्तविषयकत्वव्यावृत्तिर्न सङ्ग-च्छत इत्याशङ्कते यदि चेति । अयमादीत्यादिना इदमियमित्यादिपरिग्र-हः। वाक्यैकवाक्यतयेति । उपनयनिगमनवाक्ययोरेकवाक्यतयेत्यर्थः । विशिष्टलाभात्–पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवत्तालाभाद्विशेष्याका-ङ्क्षानिवृत्तेः । न च पक्षवाचकपदाननुषङ्गे तस्मान्नेतराणीत्यादिनिगम-

नविरोधः अनुयोगयमिश्रितनञर्थशाब्दबोधस्याव्युत्पन्नतया तन्मा-
त्रस्याबोधकत्वेन वाक्यत्वाभावादिति वाच्यम्। एतन्मते तादृशनि-
गमनानभ्युपगमात्। यद्यप्यनतिरिक्तविषयकत्वानिवेशे अन्यूनवि-
षयकबोधजनकत्वं तज्जनकज्ञानविषयत्वं वा न्यायावयवत्वनिवेशोषि-
तं प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यबोधमादाय हेत्वादावतिप्रसक्तम्, तथापि प्र-
कृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वावच्छि-
न्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानविषयतावद्वर्णसमु-
दायत्वनिवेशे नायं दोष इति स्थलान्तरे व्यावृत्तिमाह तदेत्यादिना।
भाने-ज्ञाने, सामान्यतः-अधिकरणत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ने विशे-
षरूपानवच्छिन्न इति वा। साध्यवत्त्वभानात्-साध्यवत्त्वविषयकत्वात्,
उपनयस्य वारणाय तदिति योजना। पक्षे साध्यावशिष्ट्यावगाहित्वमे-
वान्यूनविषयकत्वं न तु पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यान्तर्भाव-इत्यभिप्राये-
णेदम्। प्रमेयाद्वाच्यत्ववानयं प्रमेयः प्रमेयादित्यादिहेतुवारणाय पक्ष-
तावच्छेदकवैशिष्ट्यान्तर्भाव आवश्यक इति तदन्तर्भावाभिप्रायेण-
स्थलान्तरं व्यावृत्तिमाह यत्र चेति। पक्षेति। पक्षस्य तादृरूप्येण पक्षताव-
च्छेदकप्रकारेण दृष्टान्ततया यत्रोपन्यासः तत्रोदाहरणस्य साध्यस्य वा
तादृरूप्येण साध्यतावच्छेदकप्रकारेण हेतुतया यत्रोपन्यासः तत्रोपनय-
स्य वारणाय तदित्यर्थः। रूपान्तरेण पक्षसाध्ययोर्दृष्टान्तहेतुत्वाभ्या-
मुपन्यासे दर्शितान्यूनविषयकत्वासम्भव इति तादृरूप्येणेति। ननु पक्षे
साध्यनिश्चयदशायामेव तादृशदृष्टान्तहेतुसम्भव इति तत्र संशयाभा-
वान्न्याय एव न सम्भवतीत्यत आह तादृशसिषाधयिषयेति। अ-
न्यस्थले संशयस्यावश्यकत्वेऽपि वादस्थले न तथेति संशयमन्त-
रेणापि अनुमित्साधीनानुमितिनिर्वाहाय न्यायप्रयोगसम्भवा-
दिति भावः।

ननु सिषाधयिषया न्यायप्रयोगोपगमे पञ्चम्यर्थहेतुत्वे यादृशस-
म्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयस्तत्सम्बन्धेन वह्निसाध्यकहेतुत्वपक्षकवह्नि-
हेतुकन्यायान्तर्गतहेत्ववयवेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति सिषाधयिषया न्या-
यप्रयोगो नाङ्गीकर्त्तव्य इत्यत उक्तव्यावृत्तिर्न सङ्गच्छत इत्यतः स्थला-
न्तरमनुसरति यत्र चेति। पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्यर्थ-
त्रोद्देश्यता तत्रैतत्पर्वतत्वेनापि दृष्टान्तता न सम्भवति एतत्पर्वतत्वेन

साध्यवत्तानिश्चयस्यापि तादृशानुमितिविरोधित्वादतः पर्वतत्वाव-
च्छेदेनेति । तत्रोदाहरणस्येति । यद्यपि पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निमत्ताव-
गाहिन्यामनुमितौ पर्वतत्वव्यापकत्वस्य वह्न्यंशे भानात्तादृशदृष्टान्त-
घटितोदाहरणजन्यबोधे च तदभानादुद्दश्यानुमितिन्यूनविषयकत्वमे-
व, तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्या-
वगाहित्वरूपं निर्वाच्यमन्यूनविषयकत्वमक्षतमेवेति भावः । यद्यपि
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्या-
वगाहित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयतानिवेशे
ऽप्युदाहरणैकदेशे एव तादृशविषयता न तु समुदाय इति न्यायावय-
वत्वनिवेशान्नातिव्याप्तिप्रसङ्गः, तथापि प्रतिज्ञामात्राघटकत्वगर्भं न्या-
यावयवत्वं प्रकृतलक्षणे प्रविष्टम्, तच्च यथार्थं पर्वत इत्युदाहरणैकदे-
शेऽपीत्याशयः । अवच्छेदकावच्छेदेन अनुमितिस्थलीयन्यायनिवि-
ष्टप्रतिज्ञालक्षणेऽवच्छेदकावच्छेदेन साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यू-
नविषयकत्वनिवेशने नैतद्ग्रन्थवृत्तिसङ्गतिरित्यपरितोषेण व्याचष्टयन्त-
रमाह सत्यन्तस्येति । अयमाशयः । एतल्लक्षणघटकन्यायावयवत्वश-
रीरे उभयघटकभागद्वयाघटितत्वं न निवेशनीयम्—अनतिरिक्तविषय-
कत्वविशेषणेनैव तादृशभागद्वयघटितसमुदायेऽतिप्रसङ्गवारणात् । न
च शब्दज्ञानस्यैव शाब्दबोधजनकतया जनकत्वमत्र जनकज्ञानविषय-
त्वमेव वाच्यम्, एवञ्च तादृशसमुदायविषयकज्ञानमध्येकदेशप्रतिज्ञा-
विषयकत्वेन तथाविधबोधजनकमिति समुदायेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्
तादृशबोधजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयितानिरूपक-
वर्णसमुदायत्वस्यैव विवक्षणीयत्वात् । न च तादृशवर्णसमुदायत्वं
तादृशवर्णत्वव्यापकसमुदायत्वम्, तादृशं च प्रतिज्ञाहेतुसमुदायत्वम-
पीति तत्समुदायेऽतिप्रसङ्ग एवेति तादृशभागद्वयाघटितत्वमवश्यमेव
निवेश्यमिति वाच्यम् । अनतिरिक्तपदसार्थक्याय तादृशयत्किञ्चिज्ज्ञा-
नविषयताशालिवर्णत्वसमनैयत्यमेव निवेश्य प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदाय-
त्वस्य वारणीयत्वात् । समानार्थकप्रतिज्ञाद्वयादिविषयकयत्किञ्चि-
ज्ज्ञानविषयताश्रयवर्णत्वसमनैयत्यस्य तादृशप्रतिज्ञाद्वयादिपर्याप्तस-
मुदायत्वे सत्त्वेपि न क्षतिः—तदुभयादावपि प्रतिज्ञाव्यवहारात् । अ-
पि तु प्रतिज्ञैकदेशस्यापि तादृशबोधनिष्ठवह्निसम्बन्धिबुद्धित्वाद्यव-
च्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिदेकज्ञानविषय-

ताश्रयवर्णसमुदायत्वमादायैव प्रतिज्ञात्वप्रसङ्ग इति प्रतिज्ञाद्यघटकत्वं प्रतिज्ञामात्राघटकत्वं वा निवेशनीयम्। अन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दबुद्धित्वस्य किञ्चिज्जन्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्ननिरूपितजनकतानिवेशासम्भवात् । इत्थं चाननुषङ्गपक्षेऽप्ययं तस्माद्वह्निमान् इति भागे प्रतिज्ञादिहेत्वन्तभागे च व्यावृत्तिः सम्भवतीति अवयवाघटकेति । न च तदुपादानेऽपि धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञार्थमात्रविषयकबोधनिष्ठधूमविशेषितहेतुत्वविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नकारणधूमादित्यादिहेतुविषयकज्ञानविषयतामादायावयवाघटके ताद्दशहेतावतिव्याप्तिवारणायानतिरिक्तविषयकबोधनिष्ठपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वनिवेशस्यावश्यकतयाऽवयवाघटकत्वनिवेशनं निष्प्रयोजनकमिति वाच्यम्। ताद्दशहेतुवारणायावयवाघटक इत्यनेनावयवैकदेशमात्रविषयकज्ञाननिष्ठजनकताव्यावृत्तावयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यज्ञानवृत्तित्वावच्छिन्नभेदस्यैवान्यूनानतिरिक्तविषयकबोधजनकतायां विवक्षणीयत्वात्। अवयवत्वं चेह न्यायान्तर्गतत्वविशेषणशून्यम्, तेन प्रतिज्ञासमानाकारोदासीनवाक्यज्ञाने प्रतिज्ञाज्ञानीयकारणतायाः सत्त्वेऽपि तत्सङ्ग्रहः ताद्दशोदासीनवाक्येऽपि तथाविधावयवत्वपर्याप्तेरिति।

वस्तुतस्तु अवयवत्वघटकविशेष्यपरित्यागमात्रेणैव व्यावृत्तिः सङ्गच्छत इति ताद्दशजनकतापर्यन्तनिवेशने प्रतिज्ञाद्यघटकत्वदलपरित्यागसम्भवेऽपि तत्परित्यागस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वमित्येतल्लाभायैकावयवाघटकेत्यभिहितमिति।

केचित्तु यत्र प्रतिज्ञैकदेशस्यापि कथञ्चित्प्रतिज्ञासमानार्थकत्वं सम्भवति तत्रैकदेशेऽतिप्रसङ्गवारणायावयवाघटकत्वनिवेशनमावश्यकमित्याहुः। तदसत्। प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थप्रतिपादकताया एकदेशे सम्भवेऽपि तन्मात्रस्य तथाविधबोधपरत्वाभावात् तथात्वे समुदायप्रयोगानुपपत्तेः, कथंचित्तत्प्रयोगेऽपि समुदायमन्तर्भाव्य न्यायत्वानङ्गीकारात्। अप्रकृतार्थपरवाक्यवारणाय च वास्तवतथा-

च्छिन्नतात्पर्यपरतायास्तल्लक्षणेऽवश्यं निवेशनीयतया एकदेशमात्रस्य तादृशार्थपरत्वाभावेनाऽतिप्रसङ्गानवकाशादिति ।

हेत्वन्तस्येति । कथितान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिवेशने तत्तदङ्गप्रतिपाद्यविशिष्टार्थबोधजनकत्वमादाय केवलहेत्वादावतिव्याप्तिर्न सम्भवति तादृशजनकताश्रययत्किञ्चिज्ज्ञानविषयवर्णसमुदायत्वस्य तत्रापर्याप्तेरतो हेतुमात्रनिगमनमात्रे उपेक्षिते ॥

अन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वस्य प्रकृतानुमितिविषयस्यान्यूनः सन्ननतिरिक्तो विषयो यस्येति व्युत्पत्तेरनुमितिविषयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सत्यनुमितिविषयातिरिक्तावृत्ति यद्विषयत्वं तत्त्वमिति यथाश्रुतार्थमाक्षिपति यद्यपीति । यद्यपि प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकयत्किञ्चिदनुमित्यविषयविषयकत्वं पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाजन्यानिखिलबोधानामेवेति तादृशानुमितिविषयत्वसामान्याभावो विवक्षणीयः तथा च केवलाभिधेयत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकस्थलेऽप्यतिरिक्ताप्रसिद्धिरस्त्येव, तथाप्यप्रसिद्धिं स्फुटीकर्त्तुमभिधेयत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकप्रमेयत्वत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले विश्वमेवानुमितिविषय इत्येतल्लाभाय सर्वमित्युक्तम् । 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा'वित्यत्रेव प्रक्रान्तकतिपयपदार्थमात्रवृत्तिसर्वत्वावच्छिन्नतात्पर्येणापि विशेष्यवाचकपदान्तरासमभिव्याहृतसर्वपदप्रयोगसम्भवात् सर्वं प्रमेयमित्युक्तावनुमितिविषयतायाः केवलान्वयित्वालाभादभिधेयमित्युक्तम् । एवञ्च किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नांशेऽभेदेन स्वार्थविशेषणकबोधपरसर्वशब्दस्य तद्धर्मव्यापकविधेयव्याप्यसर्वत्वबोधकताव्युत्पत्तेरभिधेयत्वव्यापकसर्वत्वलाभान्नानुमितेः कतिपयवस्तुमात्रविषयकत्वशङ्केति भावः । अतिरिक्ताप्रसिद्धिः-प्रकृतानुमितिविषयतातिरिक्ताप्रसिद्धिः । प्रमेयत्वं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयसम्भवेन तादृशप्रतिज्ञासम्भव इत्यतस्तत्संग्रहायान्यूनानतिरिक्तविषयकत्वमन्यथा निर्वक्ति प्रकृतेति । स्वविषयताव्यापकप्रकृतानुमितिविषयताव्यापकविषयताकत्वमर्थः—स्वविषये अनुमितिविषयान्यूनत्वस्य स्वविषयत्वे तद्विषयताव्यापकत्वपर्यवसितत्वात् । स्वविषयेऽनुमितिविषयानतिरिक्तत्वस्य च तद्विषयत्वे स्वविषयताव्यापक-

त्वपर्यवसितत्वादिति भावः । यद्यपि समूहालम्बनरूपपर्वतपक्षकवह्निविधेयकानुमितिविषयितायाः विश्ववृत्तितया पर्वतो वह्निमान्इति प्रतिज्ञामात्रजन्यबोधो न तादृशानुमितिविषयतासमनियतविषयताकः वाक्यान्तरसहिततज्जन्यसमूहालम्बनबोधजनकयत्किञ्चिज्ज्ञानविषयवर्णसमुदायत्वं च न तन्मात्रपर्याप्तम्, यत्किञ्चित्प्रकृतानुमितिव्यक्तिविषयतासमनैयत्यस्य विवक्षणेपि च निगमनाद्यतिव्याप्तिर्दुर्वारैव–तज्जन्यबोधस्यापि पर्वतो वह्निमान् धूमज्ञानजाप्यवह्निमांश्चेत्याकारकसमूहालम्बनानुमितिसमनियतविषयताकत्वात्, तथापि प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकविषयतात्वेन यद्विषयतासमनैयत्यं तत्त्वस्य विवक्षितत्वान्न दोषः । नन्वेवंसत्युक्तस्थलीयोपनयेऽतिव्याप्तिः तज्जन्यबोधस्यापि विश्वविषयकत्वेन तथाविधानुमितिविषयतासमनियतविषयताकत्वादित्यतो विषयपदस्य प्रकारत्वाभिप्रायेणान्यथा तदर्थं निर्वक्ति प्रकृतेति । तादृशोपनयजन्यबोधे प्रकारीभवतोऽभाववत्वादेस्तादृशानुमितावप्रकारत्वान्न तत्प्रकारतायाः समनैयत्यमिति नातिव्याप्तिरिति भावः । सकलेति । सकलाभिधेयवृत्तिधर्मवदिदं द्रव्यमिति योजना । तादृशानुमिताविव एतस्थलीयोपनयजन्यबोधे विश्वस्यैवाभिधेयत्वेन प्रकारतया तत्प्रकारतायाः समनैयत्यमक्षतमेवेति भवत्यतिव्याप्तिरिति भावः । ननु विशेषणानवच्छिन्नप्रकारतानां समनैयत्यं विवक्षणीयमतो नातिव्याप्तिः उपनयजन्यबोधेऽभावत्वादौ तादृशप्रकारतासत्त्वादुक्तानुमितेस्तादृशप्रकारतायाश्च तत्रासत्त्वादित्यतो अनुमितावपि तेषां तथाविधप्रकारताघटनाय स्थलान्तरेऽतिव्याप्तिमाह सकलाभिधेयेति । तत्राभावत्वप्रतियोगित्वत्वादीनां स्वरूपतः पक्षतावच्छेदकघटकत्वाद्भवति तथात्वमिति भावः । द्रव्यमिति विपरीतकोटिप्रसिध्यर्थं । विशिष्टपक्षबोधक इति । उपनयस्थेदंपदेन विशेष्यमात्रपरामर्शोऽन्यूनविषयकत्वं न सम्भवतीति भ्रमनिराकरणाय व्याप्तिशरीरे साधनसाध्यप्रकारेणैव तदधिकरणान्तर्भावः, न त्वधिकरणत्वेनापीत्यनुमितौ तस्य तत्त्वस्य वा स्वरूपतः प्रकारत्वविरहेऽपि नासङ्गतिः । हेतुरत्र भेदत्व समवायेन द्रव्यमेव वा बोध्यम् । गुणादेस्तथात्वे हेतुतावच्छेदकगुणत्वादेः स्वरूपत उपनयजन्यबोधे भाने कथितप्रकारता-

समनैयत्यानुपपत्तेः । न चाभेदेन विषयतासमनैयत्योक्तौ अनुमिति-विषयतात्वसमनियतस्वाविषयतात्वकत्वोक्तौ वा नायं दोष इति वाच्यम् । हेत्वर्थघटितार्थकप्रतिज्ञाघटितन्यायान्तर्गतहेतुजन्यबोधविषयताया अनुमितिनिरूपितविषयतात्वाभावात् अनुमितिविषयतात्वव्याप्य-स्वविषयतात्वकत्वाभावादेव तादृशबाधवारणसम्भवेनान्यूनवि-षयकत्वांशवैयर्थ्यापत्तेः, न हि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यविशिष्टप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताबहिर्भूतविषयता अनुमितिनिरूपिता । समूहालम्बनानुमितिनिरूपितविषयत्वमादाय तु नातिप्रसङ्गावकाशः—प्रकृतपरामर्शजन्यतावच्छेदकविषयतात्व-स्यैव निवेशनीयत्वात्, अन्यथाऽसम्भवापातादिति । उपनय-विशेषातिव्याप्त्यभिधानं चोपलक्षणपरम् । अन्यूनविषयकत्वस्य निरुक्तार्थकत्वे सर्वस्मात्कालत्ववानयं कालपरिमाणवान् सर्व-स्मादित्यत्र हेत्ववयवेऽव्यतिव्याप्तिर्बोध्या—तज्जन्यबोधविषयतायाः त्रि-त्ववृत्तित्वेनानुमितिविषयताव्यापकत्वात् । एवं तादृशान्यूनविषय-कत्वस्य किञ्चिज्जन्यतानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नजन्यताविवक्षणा-सम्भवेन प्रतिज्ञाहेतुजन्यसमूहालम्बनबोधमादाय तद्विशिष्टहेत्वर्थविष-यकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताश्रये धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हेत्ववयवेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारा । तस्या अनवच्छि-न्नप्रकारताव्यापकतादृशप्रकारताकत्वविवक्षयापि वारणासम्भवादि-त्यपि बोध्यम् ।

एतद्दोषवारणाय प्रथमतोऽनुमित्यन्यूनविषयकत्वमन्यथा निर्व-क्ति तथापि प्रकृतेति । एतच्च पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थकम्, तदनु-पादाने प्रमेयाद्वाच्यत्ववानयं प्रमेयः प्रमेयादित्यादौ हेत्ववयवे य-त्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वोपादानेऽपि घटान्यत्ववद्रूपघटान्यतरस्मा-द्घटान्यत्ववत्सधर्म्मा घटो घटान्यत्ववानित्याकारिका या सामा-नाधिकरण्यसम्बन्धेन घटान्यत्वसाध्यकप्रतिज्ञा तद्घटितन्याया-न्तर्गते रूपघटान्यतरत्वावच्छिन्नांशे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशे-षणतापन्नघटान्यत्वघटिततादृशसम्बन्धावच्छिन्नहेतुके विशिष्टान्य-तररूपहेतुप्रतिपादकहेत्ववयवेऽतिव्याप्तिः । घटत्वादौ सामानाधिक-रण्यसम्बन्धेन रूपवति व्यभिचारवारकतया घटान्यत्वात्मकविशेष-णस्य धर्मिभेदेन च विशेष्यस्य घटान्यत्वसमानाधिकरणसत्तासमा-

नाधिकरणे घटरूपादौ व्यभिचारवारकतया तत्र विशेष्यतावच्छेद-कस्य सार्थकत्वमित्यवधेयम् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्य वृत्त्य-नियामकतया व्यापकत्वाघटकत्वेऽपि नित्यद्रव्यावृत्तिधर्मशून्यत्वा-न्निरवयवं गगनं नित्यद्रव्यावृत्तिधर्मशून्यत्वात् वह्निमत्पर्वतावृत्तिध-र्मशून्यत्वादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् वह्निमत्पर्वतावृत्तिधर्मशून्य-त्वादित्यादौ हेत्ववयवेऽतिव्याप्तिवारणाय पक्षतावच्छेदकवैशि-ष्ट्यनिवेशनमावश्यकम् अखण्डाभावघटकतया हेतुघटकद्रव्यत्वपर्व-तत्वादीनामवैयर्थ्यम् ॥

(दी०) प्रकृतपञ्चम्यर्थपक्षकप्रतिज्ञादिस्थले तु पक्षे प्रकृत्य-र्थस्य वैशिष्ट्यबोधको हेतुर्न तु प्रकृतसाध्यस्य, तादृशाविषयता-विलक्षणविषयताशून्यत्वं प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिक-व्याप्त्यविषयकत्वं वा तदनतिरिक्तविषयत्वम् । वह्निव्याप्यालो-कवत्सधर्म्मा पर्वतो वह्निमान् धूमादिन्धनव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ तस्याः सङ्ग्रहाय प्रकृतहेतुसाध्ययोरुपा-दानम् । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् धूमात् सत्तादिव्या-प्यद्रव्यत्ववदिदं सत्तादिमद्द्रव्यत्वादित्यादिस्तु न प्रयोगः—विशि-ष्टपक्षोपस्थापकादेव तादृशव्याप्तिप्रतीतावाकाङ्क्षाविरहेणोदाहर-णानुत्थानात्, अन्यथातिप्रसङ्गात् । अत एव नैकदोभयव्या-प्त्युपन्यासोऽपि ।

यदि च मैत्रः पचति अयं गौरित्यादेरेव प्रतिज्ञाया यथोप-वर्णितविशिष्टज्ञानजनकत्वं तादात्म्येन गोः साध्यत्वात् गोत्व-त्वाद्यनुपस्थितया गोत्वादेः साध्यत्वानुपपत्तेः पदार्थतावच्छेदक-जातौ हेत्वर्थान्वयायोगाच्च, वह्निमानित्यादौ पुनरनुमितौ पक्षे साध्यस्य वह्नेः संयोगात्मकः सम्बन्धो भासते तथैव वह्निव्या-प्यधूमवानित्याद्युपनयसङ्गमात् शाब्दभाने तु वह्निमतोऽभेद एवं भेदे साध्ये भिद्यते भिन्नमित्यादावपि वैलक्षण्यमिति सूक्ष्म-

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरीज् पुस्तकमाला: ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परं तु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।		रु. आ. प.
१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः	(पाकशास्त्रम् १)	१—८—०
२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृताऽन्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् ।	(वेदान्तं १)	१०–०—०
३ वैशेषिकदर्शनम् । सटीक-प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् ।	(वैशेषिकं १)	३—८—०
४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधराद्याचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम्	(वैदिकं १)	०—६—०
५ लघुशब्देन्दुशेखरः चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमाप्तिपर्यन्तः ।	(व्याकरणं १)	१०–०—०
६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपण" दिनकरीय महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिव्याख्यासहिता ।	(न्यायं १)	६—०—०
७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया–तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणन च समन्वितम् ।	(वेदान्तं २)	०—८—०
८ अलङ्कारप्रदीपः पण्डितवर विश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः ।	(काव्यं १)	०—८—०
९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः ।	(कामशास्त्रं १)	०—१२–०
१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः ।	[ज्यो० १]	२–०–०

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि	रु. आ. पा.
११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । [कर्म० १]	०--८--०
१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधर-भाष्य-मगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २)	१--४—०
१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्-श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च सवलितम् । [०३]	१—४—०
१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदास-वि० । सञ्जीवनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २)	२—०—०
१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहितः [छंदः १]	०—६—०
१६ कारिकावली मुक्तावली-न्यायचन्द्रिका-टीकाद्वयसहिता सटिप्पणा । (न्याय २)	१—०—०
१७ पारस्करगृह्यसूत्रं हरिहरभाष्य-गदाधरभाष्यद्वय-सहितम् । (कर्मकाण्डं २)	३—४—०
१८ संक्षेपशारीरकम्-मधूसूदनीटीका भाग १ (वेदान्तं ४)	५—०—०
१९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दु-शेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः ।	०—८—०
२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः)	१—०—०
२१ सप्तपाठि-श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् (स्तोत्रवि०)	१—०—०
२२ बौद्धाऽऽचार्य श्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीक-न्यायबिन्दुः भाषाटीकासहितः (बौद्धन्याय वि० १)	१—८—०
२३ सपरिष्कृत दर्पणसहित वैयाकरणभूषण-सारः (व्याकरणं वि० ३)	४—०—०

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

१० नवम्बर १९२४.

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफीस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर लेन,
बनारस सिटी ।